

GONAGASLAŠ
DEARVVAŠVUODA- JA FUOLAHUSDEPARTEMEANTA

Dieđ. St. 12

(2023–2024)

Dieđáhus Stuorradiggái

Sámi giella, kultuvra ja servodateallin

Sámi álbmoga álbmotdearvvašvuohta ja eallindilit

GONAGASLAŠ
DEARVVAŠVUOĐA- JA FUOLAHUSDEPARTEMEANTA

Dieđ. St. 12

(2023–2024)

Dieđáhus Stuorradiggái

Sámi giella, kultuvra ja servodateallin

Sámi álbmoga álbmotdearvvašvuohta ja eallindilit

Sisdoallu

1	Sámi álbmoga álbmotdearvvašvuohta ja eallindilit			
1.1	Álgu	5		
1.2	Álbmotriekti ja vuoigatvuohta dearvvašvuhtii	6		
1.2.1	Sámedikki mearkkašumit	7		
1.3	Sámediggi	7		
1.4	Nationála álbmotdearvvašvuođamihtut	7		
1.5	Diedáhusbarggu rámmat	8		
1.5.1	Álbmotdearvvašvuođadiedáhus	8		
1.5.2	Psyhkalaš dearvvašvuođa nannema plána	8		
1.5.3	Duohtavuoda- ja soabadan-kommišuvnna raporta	9		
1.5.4	Sámedikki mearkkašumit	9		
1.6	Árvalusat ja searvan	10		
1.7	Ráddjejumit	11		
1.8	Čoahkkáigeassu	11		
2	Sámi álbmoga hástalusat ja resurssat			
2.1	Álgu	13		
2.2	Sámi álbmot	13		
2.3	Sámi álbmoga dearvvašvuođadilli	14		
2.4	Álbmotdearvvašvuođaresurssat	15		
2.4.1	Luonddu mearkkašupmi dearvvašvuhtii	16		
2.4.2	Sámi kultuvra ja árbevierru	17		
2.4.3	Sámegiela	17		
2.4.4	Siviilaservodat ja eaktodáhtolašvuohta	18		
2.4.5	Osku ja eallinoaidnu	19		
2.4.6	Bearraša mearkkašupmi sámi servodagain	19		
2.4.7	Sámedikki mearkkašumit	20		
3	Ángiruššansuorgi 1: Ovddidit buriid eallindiliid sámi álbmogis			
3.1	Álgu	21		
3.2	Sámi mánáid ja nuoraid eallindilit	21		
3.2.1	Mánáid mielváikkuheapmi	22		
3.2.2	Mánát geafes bearrašiin	22		
3.2.3	Bearašsuodjalus	22		
3.2.4	Mánáidsuodjalus	23		
3.2.5	Sámedikki mearkkašumit	24		
3.3	Bargu ja dienas	24		
3.3.1	Nav, bargui guoski doaimbajibut	26		
3.3.2	Sámedikki mearkkašumit	27		
3.4	Gulahallan almmolašvuođain iežas gillii	28		
4	Ángiruššansuorgi 2: Siskálastit sámi perspektiivaid álbmotdearvvašvuođapolitiikkii			
4.1	Álgu	30		
4.2	Álbmotdearvvašvuođaláhka	30		
4.3	Sámi perspektiivat álbmotdearvvašvuođaoahpuin	32		
4.4	Prográmmat álbmotdearvvašvuođabargui gielddain	32		
4.5	Ahkeheivehuvvon Norga	33		
4.6	Vázzimii ja doaimmaide heivehuvvon lagasbirrasiid ovddideapmi	34		
4.7	Sámi jietna nationála álbmotdearvvašvuođapolitiikkas	35		
4.8	Loktet álbmoga máhtu sámi historjjás, kultuvrras ja servodateallimis	35		
5	Ángiruššansuorgi 3: Álbmotdearvvašvuođabargu ovddidan dihtii buori psyhkalaš dearvvašvuođa ja eallinkvalitehta			
5.1	Álgu	37		
5.2	Sámi vuostálastinfápmu	38		
5.3	Historjjálaš traumat	38		
5.4	Dearvvašvuohta sámegillii	38		
5.5	Mánát ja nuorat	40		
5.5.1	Ángiruššan skuvllain ja mánáidgárddiin	41		
5.5.2	Ung.no	41		
5.5.3	Sámedikki mearkkašumit	42		
5.6	Iešsorbmenestadeapmi	42		
5.7	Cielahapmi ja vealahapmi	43		
5.7.1	Doaimmaplána rasismma ja vealahami vuostá	43		
5.7.2	Sámedikki mearkkašumit	44		
5.8	Veahkaváldi ja illasteamat	44		
5.8.1	Veahkketelefovnnot	46		
5.8.2	Heahteguovddášfálaldat sámi álbmogii	46		

6	Ángiruššansuorgi 4: Ovddidit dearvvašlaš eallindábiid ja dearvvašvuodaovddideaddji birrasiid	48	7	Ángiruššansuorgi 5: Nannet máhtu sámi álbmoga álbmotdearvvašvuoda ja eallindiliid birra	57
6.1	Álgu	48	7.1	Álgu	57
6.2	Álbmotdearvvašvuodapolitiikka dearvvašleappo eallindábiid ja buoret dearvvašvuoda várás	48	7.2	Buret dáhtavuoddu álbmotiskkademiid vuodul	57
6.2.1	Diabetes, beare ollu deaddu ja buidodat	49	7.3	Eanet dutkan ja innovašuvdna	58
6.2.2	Biebmodoallu	49	7.4	Čohkket ja gaskkustit máhtu	59
6.2.3	Fysalaš doaimmat	50	8	Ángiruššansuorgi 6: Ovddidit rádjaraštideaddji ovttasbarggu sámi álbmoga álbmotdearvvašvuodain	60
6.2.4	Duhpát	51	8.1	Álgu	60
6.2.5	Alkohola ja eará gárrenávdnasat	51	8.2	Okta álbmot njealji riikkas	60
6.3	Eastadeaddji dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusat	52	8.3	Árktalaš ráddi	60
6.4	Pandemiija ja boahkuheapmi	54	8.4	Bárentsráddi ja Davvi dimenšuvdna	62
6.5	Biras ja dearvvašvuolta	54	8.5	Riikkaidgaskasaš álgoálbmotperspektiiva	62
6.5.1	Nuoskkideapmi	54	9	Ekonomalaš ja hálddahaslaš váikkusat	63
6.5.2	Dálkkádatrivdamat ja dearvvašvuolta	55			
6.5.3	Sámedikki mearkkašumit	56			
				Referánsat	64

GONAGASLAŠ
DEARVVAŠVUOĐA- JA FUOLAHUSDEPARTEMEANTA

Dieđ. St. 12

(2023–2024)

Dieđáhus Stuorradiggái

Sámi giella, kultuvra ja servodateallin

Sámi álbmoga álbmotdearvvašvuohta ja eallindilit

Dearvvašvuođa- ja fuolahusdepartemeanta ráva njukčamánu 15. b. 2024,
dohkkehuvvon stáhtarádis seamma beaivvi.
(Støre ráddehus)

1 Sámi álbmoga álbmotdearvvašvuohta ja eallindilit

1.1 Álgu

Ráđdedus bidjá jahkásačcat ovdan ovddasgavlui didolaš stuorradiggedieđáhusa sámi giella, kultuvrra ja servodateallima birra. Dieđáhusaid fáddá rievdaduvvo jagis jahkái. Dain lea dattetge dat oktasaš ahte Sámedikki jahkedieđáhus lea álo dan mielddusin, ja ahte Sámedikki árvoštallamat boh tet ovdan ieš dieđáhusasteavsttas.

Álbmotdearvvašvuođadieđáhusas Meld. St. 15 (2022–2023) *Folkehelsemeldingen – nasjonal strategi for utjamning av sosiale helseforskjellar* dieđihii ráđdehus ahte fáddán jahkasaš stuorradiggedieđáhusas sámi giella, kultuvrra ja servodateallima birra jagi 2024 galgá leat álbmotdearvvašvuohta ja eallindilit sámi guovlluin. Dehálaš ággan dakkár stuorradiggedieđáhusa ovdanbidjama lea ahte sámi álbmogis, nu mo álbmogis muđui ge, leat stuorra álbmotdearvvašvuođahástalusat. Ráđdehus háliida maiddái loktet sámi perspektiivvaid oppalaš álbmotdearvvašvuođapolitihkkii. Sámi kultuvrras lea árvovuoddu mii suddje dávdmaid ja heajos eallinkvalitehta vuostá.

Sámi árbevieruid ja eallinvugiid nannen dagašii ahte oppalaš álbmotdearvvašvuođapolitihkka doaimmašii buorebut sámi álbmoga várás.

Hurdal-julggaštus deattuha ahte Norga galgá leat ovdavázziriikan álgoálbmotvuoigatvuođaid oktavuodas, ahte ráđdehus áigu sihkarastit buriid rámmaeavttuid sámi gielaide, kultuvrii, ealáhuseallimii ja servodateallimii, ja viidáseappot ahte gielddain lea mearrideaddji rolla sámi servodagaid ovddideamis. Buriid rámmaeavttuide gullá maiddái ángiruššan buori dearvvašvuođa ja eallinkvalitehta ovddidemiin sámi servodagain ja eastademiin dávdmaid, vahága ja menddo árra jápmima.

Daid geográfalaš guovlluin gos sámit ja earát ellet searvevuodas, lea joavkkuin belohahkii seamma álbmotdearvvašvuođahástalusat. Sámit dieđihit eambo heajos fysalaš dearvvašvuođa birra go earát. Iešguđet eallinkvalitehtaindikáhtoriid ektui leat sámit seamma dásis dahje vuollelep pos go álbmot muđui. Nissonat ja albmát sámi duogážiin dieđihit eanet psyhkalaš givssiid birra go sii geain ii leat sámi duogáš seamma geográfalaš guovlluin.

Beroškeahhtá čearddalaš duogázis lea veahkaváldi lagas gaskavuodain dávjjes servodatčuolbma. Olbmot sámi duogáziin dieđihit ahte sii leat gillán eanet veahkaválddi mánnán dahje rávesolmmožin go olbmot geain ii leat sámi duogáš. Sámit dieđihit ahte sii leat gillán vealaheami dávjjit go albmot muđui, ja sámi duogáš dieđihuvvo leat dávjjimus sivvan vealaheapmái.

Dát stuorradiggedieđáhus galgá veahkehit čuvget sámi álbmoga álbmotdearvašvuođahástalusaid ja -resurssaid, ja ovddidit álbmotdearvašvuođapolitiikka mii fuolaha sámi álbmoga. Ráđdehusa ulbmil lea uhcidit erohusaid servodaga joavkkuid gaskkas ja buoridit ovttaskasa vejolašvuođaid buoridit iežas sosioekonomalaš dili, vai buohkat sáhttet juksat iežaset ollislaš dearvašvuođapotensiála.

Álbmotdearvašvuođabarggus lea earret eará sáhka áhpásmahttimis (empowerment), ja addimis friijavuoda ja oadjebasvuoda ovttaskasaide ja searvevuodaide, vai buohkat ožžot vejolašvuoda eallit iežaset potensiála mielde ja besset ieža válljet mo eallit.

Norgga sámiid riikkasearvi dajai dan čuovvoš vuogi mielde iežas árvalusas dán stuorradiggedieđáhusii sámi álbmoga álbmotdearvašvuoda ja eallindiliid birra;

Barggus dearvašvuoda- ja eallindillehástalusain lea buori muttus sáhka das ahte bargat konstruktiivvalaččat ja guhkesáigásaččat ollu servodatsurggiin vai buohkain lea buorre dili sápmelažžan.

1.2 Álbmotriekti ja vuoigatvuohta dearvašvuhtii

Láhkii olmmošvuoigatvuođaid saji nannema birra norgga rievttis (olmmošvuoigatvuođaláhkii) lea Norga váldán mielde mánga guovddáš olmmošvuoigatvuođakonvenšuvnna, earret eará europalaš olmmošvuoigatvuođakonvenšuvnna (EMK), ON konvenšuvnna ekonomalaš, sosiála ja kultuvrralaš vuoigatvuođaid birra (ØSK), ON konvenšuvnna siviila ja politihkalaš vuoigatvuođaid birra (SP), ON konvenšuvnna mánáid vuoigatvuođaid birra (mánáidkonvenšuvnna) ja ON konvenšuvnna heaittiheami birra buotlágan vealaheami nissoniid vuostá, gč. olmmošvuoigatvuođalága § 2. Konvenšuvnnaid ja protokollaid mearrádušat gustojit Norgga lágaide ja dain lea ovdasadjii vuostálasvuođadilis eará lágaide, gč. olmmošvuoigatvuođalága § 3.

ON ekonomalaš, sosiála ja kultuvrralaš vuoigatvuođaid konvenšuvnna (ØSK) artihkkala 12 olis lea buohkain vuoigatvuohta nu alla dearvašvuođadássái go lea vejolaš sihke fysalaččat ja psyhkalaččat. ØSK artihkal 12 nr. 1 čilge stáhta oppalaš geatnegasvuođaid, ja artihkal 12 nr. 2 spesifisere válljejuvvon ovddasvástádussurggiid.

Viidáseappot lea vuoigatvuohta dearvašvuhtii válddahuvvon artihkkalis 24. Vuoigatvuohta juksat nu alla dearvašvuođadási go vejolaš mearkkaša ahte stáhtas lea geatnegasvuohta árvusatnit, suodjalit ja ollašuttit dán vuoigatvuođa. Vuoigatvuohta dearvašvuođabálvalusaide boahá maiddá ovdan ON konvenšuvnna artihkkalis 12 heaittiheami birra buotlágan vealaheami nissoniid vuostá.

ILO-konvenšuvdna nr. 169 álgoálbmogiid ja čearddalaš álbmogiid birra iehčanas stáhtain lea guovddáš álbmotrievttálaččat čadni konvenšuvdna álgoálbmotvuoigatvuođaid birra. Konvenšuvnna váldoprinsihppa lea álgoálbmogiid vuoigatvuohta beassat suodjalit ja viidáseappot ovddidit iežaset kultuvrra, ja eiseválddiid geatnegasvuohta čadahit doaimbajuid dán barggu doarjumii. Konvenšuvnna artihkal 25 sihkarastá sámi álbmogii vuoigatvuođa dohkálaš dearvašvuođabálvalusaide ja váikkuhanfámu daid hábmemii. Artihkkala 25 nr. 1 váldogáibáduš lea álgoálbmogat galget oážžut dohkálaš dearvašvuođabálvalusaide, vai maiddá álgoálbmogat besset návddašit nu buori fysalaš ja mentála dearvašvuođalaš standárdda. Sátnádeami lunddolaš áddejupmi lea ahte dat mearkkaša gáibádusa dássearvosaš dearvašvuođabálvalusaide sámi buhcciide.

Maiddá lea konvenšuvdnamearrádušat mat eai válddat vuoigatvuođa dearvašvuhtii njuolgga, muhto mat dattetge lea guoskevaččat álbmotdearvašvuoda oktavuodas. Ovdamearkan dasa lea EMK mearrádušat vuoigatvuođa birra eallimii, vuoigatvuođa birra friijavuhtii ja oadjebasvuhtii ja vuoigatvuođa birra priváhtaeallima ja bearašeallima árvusatnimii.

Dat guoská maiddá ON siviila ja politihkalaš vuoigatvuođaid konvenšuvnna (SP) artihkkalii 27 mas čuožžu ahte daid stáhtain main lea čearddalaš, oskkolaš dahje gielalaš minoritehtat, ii galgga gielidit sin geat gullet dakkár minoritehtaide, ovtta joavkku eará lahtuiguin, dovddastit sin oskui dahje doaimmahit sin oskku, dahje geavahit iežaset giela. Mánáidkonvenšuvnna art. 30 mii gusto minoritehtaid dahje álgoálbmogiid mánáide, lea sullasaš sátnádeapmi: Stáhtain main lea čearddalaš, oskkolaš dahje gielalaš minoritehtat dahje olbmot geat gullet álgoálbmogii, ii galgga gielidit vuoigatvuođa ovtta sin joavkku eará lahtuiguin eallit

iežas kultuvrra olis, dovddastit iežas oskui ja doaimmahit iežas oskku, dahje geavahit iežas giela.

Mearrádušat leat hábmejuvvon vuoigatvuoh-tan juohkeházzii, muhto dain lea searvvušlaš luondu. Geavadis addet mearrádušat rievttálaš suodjalusa sámi álbmogii álgoálbmogin ja kultuvrralaš ja gielalaš joavkun. Sivvan dasa lea ahte vuoigatvuodas kultuvrii ja gillii ii leat mearkkašupmi ovttas indiviidii. Giela ja kultuvrra ferte geavahit ja doaimmahit searvevuodas vai ain sáhtta eallit ja ovdánit. Vejolašvuohta doaimmahit iežas kultuvrra ja geavahit iežas giela searvevuodas earáiguin sáhtta lea dehálaš olbmot dearvvašvuhtii ja eallinkvalitehtii, ja danne das lea mearkkašupmi álbmotdearvvašvuođa oktavuodas.

1.2.1 Sámedikki mearkkašumit

Sámedikki oainnu mielde addá artihkal 25 ILO konvenšuvnnas 169 álgoálbmogiid ja čearddalaš álbmogiid birra iehčanas stáhtain sámi álbmogii vuoigatvuoda dohkálaš dearvvašvuođabálvalusaid, mas sámiide galget sihkkarastojuvvot resursat maiguin sii nagodit váldit ovddasvástádusa ja dárkkistit dakkár bálvalusaid hábmemis ja fállamis. Dat lea danne vai sámit galget sáhttit návddašit nu buori fysalaš ja mentála dearvvašlaš standárdda go vejolaš. Sátnádeami lunddolaš áddejupmi mearkkaša Sámedikki oainnu mielde gáibáduš ahte sámi buohccit galget oažžut dás-searvosas dearvvašvuođabálvalusaid, muhto ahte eaktun lea ahte galgá vuhtiiváldit ekonomalaš, geográfalaš, sosiála ja kultuvrralaš diliid. Sámediggi oaivvilda ahte dehálaš eaktun dan ollašuttimii lea ahte sámiin lea ovddasvástáduš ja kontrolla bálvalusain ja ahte báikkálaš bálvalusat plánejuvvojit ja hálddašuvvojit ovttas sámiiguin. Geavatlaš ortnegiid ja čovdosiid ferte hábmet konsultašuvnnaiguin konvenšuvnna 6. artihkkala vuodul ollašuttin dihtii dáid geatnegasvuođaid.

1.3 Sámediggi

Sámediggi ásahuvvui geassemánu 12. b. 1987 mannosas sámelága olis, ja rahppojuvvui jagi 1989. Sámediggi lea álbmotválljen orgána ja galgá sihkkarastit Norgga sámi álbmogii politikalaš ovddastusa ja mielváikkuheami. Sámedikki váldodoaimmabáiki lea Kárášjogas Finnmárkkus, muhto das leat maid kantuvrrat Diehtosiiddas Guovdageainnus, Vuonnabadas Unjárggas, Ája Davvi álbmogiid guovddázis Olmmáivákkis Gáivuona, Romssas, Skániin Dielddanuoris, Árran

julevsámi guovddázis Ájluovttas Hábmmeris, Aarbortes ja Saemien Sijtes Snåases.

Vuodđolága § 108 dadjá ahte «Lea stáhta eiseváldiid geatnegasvuohta láchit diliid nu ahte sámi álbmotjoavku sáhtta seailuhit ja ovddidit iežas giela, kultuvrra ja servodateallima». Sámediggi váikkuha vuodđoláhkegeatnegasvuođaid ollašuttimii. Nu leat Norgga eiseválddit láchán diliid dasa ahte sámit ieža, álbmotválljen orgánaset bokte, sáhttet sihkkarastit ja ovddidit gielaset, kultuvrraset ja servodateallimeaset. Sámelága ja dan ovdabargguid olis lea Sámediggi dađistaga ožžon eanet váikkuhanfámu dakkár áššiin mat gusket sámiide. Sámediggi lea mángga suorggis ožžon mearridanválddi bargamušain mat dušše, dahje masá ollásit, leat jurddašuvvon sámi álbmogii.

Stuorradiggi mearridii geassemánu 7. b. 2021 lága bokte mearridit konsultašuvnanjuolggadusaid sámeláhkii ja njuolggadusat bohte fápmui suoidnemánu 1. b. 2021. Láhkamearrádušat galget láchit diliid beaktilat ja buoret konsultašuvnnaide gaskal almmolaš eiseváldiid ja Sámedikki dahje eará sámi beroštusaid. Láhka čatná konsultašuvnageatnegasvuođa buot hálddašandásiide, maid dáid gielddaide ja fylkkagielddaide.

Dán dieđáhusbarggus leat čadáhuvvon konsultašuvnnat ja mánga árvalusčoahkkima. Ii leat leamaš vuodđu čadahit konsultašuvnnaid Sámedikkiin stuorradiggedieđáhusa ánggiruššansurggiid ja doaimmabijuid oktavuodas.

1.4 Nasionála álbmotdearvvašvuođamihtut

Nasionála álbmotdearvvašvuođapolitihkka gusto maiddá sámi álbmogii, ja dan golmma nasionála álbmotdearvvašvuođamihtu ektui lea govda ovtta-mielalášvuohta:

- Norga galgá gullat dan máilmmi golmma riikki main lea alimus eallinahki
- Álbmot galgá vásihit eanet eallinjagiid buriin dearvvašvuođain ja loaktimiin ja uhciduvvon sosiála dearvvašvuođaerohusaiguin
- Mii galgat ásahit dakkár servodaga mii ovddida dearvvašvuođa olles álbmogis

Juksan dihtii nasionála álbmotdearvvašvuođamihtuid sámi álbmogii, almmuha ráđdehus dán stuorradiggedieđáhusas guhtta ánggiruššansuorggi ovdidan dihtii sámi álbmoga dearvvašvuođa ja eallindiliid:

1. nannet sámi álbmoga eallindiliid
2. geavahit sámi geahčanguovllu álbmotdearvvašvuođapolitihkas

3. bargat álbmotdearvvašvuodain ovddidan dihtii buori psyhkalaš dearvvašvuoda ja eallinkvalitehta
4. ovddidit dearvvašlaš eallindábiid ja dearvvašvuodaovddideaddji birrašiid
5. nannet máhtu sámi álbmoga álbmotdearvvašvuoda ja eallindiliid birra
6. ovddidit riikarájaid rasttideaddji ovttasbarggu sámi álbmoga álbmotdearvvašvuoda birra

Ráđđehusa áigumuš lea ahte boahttevaš nátionála álbmotdearvvašvuodaáŋgiruššamiin galgá leat čielga sámi geahččanguovlu, dalle go dat lea guoskevaš. Mihttun dán guđa áŋgiruššansurggiin lea geavahit sámi geahččanguovllu álbmotdearvvašvuodapolitihkas, dan sajis go hábmet sierra álbmotdearvvašvuodapolitihka sámi álbmoga várás. Áŋgiruššansuorggit válddahuvvojit dárkileappot kapihttaliin 3 rájes 8 rádjai.

Dát stuorradiggedieđáhusas lea sáhka sámi álbmogis. Ráđđehusa dieđáhusčuovvuleapmi ii fáttmmas dušše sámi álbmoga. Doaibmabijut vaši ja cielaheami eastadeapmái ja doaibmabijut lokten dihtii máhtu sámi giela, kultuvrra ja servodateallima birra leat eanaš jurddašuvvon álbmogii muđui.

1.5 Dieđáhusbarggu rámmat

Dán stuorradiggedieđáhusa vuodđun leat golbma dehálaš barggu odđa politihka hábmemis. Álbmotdearvvašvuodadieđáhus ja Psyhkalaš dearvvašvuoda nannema plána lea politihkka maid ráđđehus lea gieskat bidjan ovdan. Dasa lassin lasiha Duohtavuoda- ja soabadankommišuvnna raporta dehálaš máhtovuodu dieđáhusii. Stuorradiggi galgá plána mielde meannudit kommišuvdnaraportta árrageasi jagi 2024.

1.5.1 Álbmotdearvvašvuodadieđáhus

Stuorradiggedieđáhusa vuodđun álbmotdearvvašvuoda ja eallindiliid birra sámi guovlluin lea álbmotdearvvašvuodadieđáhus Meld. St. 15 (2022–2023) *Folkehelsemeldingen – nasjonal strategi for utjamning av sosiale helseforskjellar* (1). Oppalaš álbmotdearvvašvuodapolitihkka gusto maddái sámi álbmogii, ja dán stuorradiggedieđáhusa vuodđun lea Álbmotdearvvašvuodadieđáhusa ráhkadus.

Servodatovddasvástádussan lea sihkkarastit ahte buohkain leat buorit eavttut buori eallimii buriin dearvvašvuodain. Buorre dearvvašvuodta ja buorit eallindilit gullet oktii, ja álbmotdear-

vvašvuodapolitihkka galgá láhčit diliid buoret dearvvašvuhtii buohkaid várás. Dat lea maddái mielde uhcideamen sosiála erohusaid. Doaibmabijut galget áhahuvvot nu ahte dain lea stuoramus beaktu olbmuide geat dan dárbbasit eanemusat, muhto maddái leat buorit buohkaide.

Dearvvašvuodadábit cigget árra eallis, váikkuhit vejolašvuodaide lihkostuvvat oahpus ja bargoeallimis. Ráđđehus lea nannen áŋgiruššama dearvvašvuodaovddideaddji eallindábiiguin odđa nátionála duhpátstrategiija bokte, doaibmabijuid bokte mat ovddidit fysalaš doaimmaid ja dearvvašlaš biebmodoalu ja restriktiiva alkohopolitihka joatkima bokte.

Psyhkalaš dearvvašvuoda sáhhtá ovddidit buriin álbmotdearvvašvuoda bargguin. Árgabeaivvi hálddašeamis lea stuorra mearkašupmi buori psyhkalaš dearvvašvuhtii ja alla eallinkvalitehtii. Mihttun lea uhcidit daid olbmuid logu geain lea heajos eallinkvalitehta ja dásset sosiála erohusaid. Ráđđehus áigu viidáseappot ovddidit dakkár oktasaš deaivvadansajiid servodagas mat vuolggahit doaimmaid, searvevuoda, beroštusa ja vásáhusaid buohkaide.

Dearvvašvuodaovddideaddji bargu lagasbirrasis ja báikkálaš servodagain berre čadahuvvot gieldda, eaktodáhtolaš organisašuvnmaid, priváhta doaimmaheddjiid ja geavaheaddjiorganisašuvnmaid gaskasaš ovttasbarggus. Seammás ferte stáhta doarjut váikkuhangaskaomiiguin dán bargui gielddain. Ráđđehus lea dieđihan ahte álbmotdearvvašvuodaláhka galgá ođasmahttojuvvot ja nannejuvvot.

Rievdamat máilmmiviidosaš demografiijas, pandemiiat, dálkkádatrievdamat, sihkarvuodapolitihkalaččat eahpevissis máilmmidilli ja stuorát erohusat váikkuhit álbmotdearvvašvuhtii, maddái Norggas. Danne ferte geahččat Norgga álbmotdearvvašvuodahástalusaid ovdáneami oktavuodas hástalusaiiguin muđui máilmmis.

1.5.2 Psyhkalaš dearvvašvuoda nannema plána

Jagi 2023 geigii ráđđehus maddái nannenplána psyhkalaš dearvvašvuoda várás Meld. St. 23 (2022–2023) *Opptrappingsplan for psykisk helse (2023–2033)*. Nannenplánas čujuha ráđđehus háltti psyhkalaš dearvvašvuodasuorggi politihka ovddideapmái. Nannenplánas leat golbma stuorra áŋgiruššansuorggi: Dearvvašvuodaovddideaddji ja eastadeaddji psyhkalaš dearvvašvuodabargu, buorit bálvalusat olbmuide doppe gos sii ássat ja fáladat olbmuide geain leat guhkesáigásaš ja seagás dárbbut.

Nannenplána fátmasta olles álbmoga, ja das lea erenomáš fuomášupmi mánáide ja nuoraide. Nannenplána bajimus ulbmil lea ahte eanebut galget vásihit buori psyhkalaš dearvvašvuoda ja eal-linkvalitehta, ja ahte sii geat dárbbasit psyhkalaš dearvvašvuoda galget oazzut buori ja álkit olahtti veahki.

Nannenplána lea ollislaš plána psyhkalaš dearvvašvuoda buorideapmái Norggas ja ollislaš bálvalusfálaldaga ovddideapmái boahktevaš logi jahká. Plánaáigodaga álggus leat surggiidgaskasaš dearvvašvuodaovddideaddji ja eastadeaddji ángiruššamat guovddázis. Vuoddu buori psyhkalaš dearvvašvuhtii ja eal-linkvalitehtii ášahuvvo olles eallimis ja doppe gos ássit ellet iežaset eallima. Danne ferte doaibmabijuid ovddidit ja čadahit ollu surggiin.

Ráddehus áigu viidáseappot vuoruhit dakkár vuosttašlinnjábálvalusaid olahttivuoda gielddain maidda ii dárbbas čujuhus dahje diagnosa. Plána lea jurddašuvvon olles álbmoga várás ja olbmuid várás geaidda sáhttet čuohtat dahje geaidda leat čuohtan psyhkalaš váttisvuodat dahje gillámušat, ja sin oapmahaččaid várás. Eaktun lea ahte fálaldagat ja doaibmabijut galget leat buot geavaheddjiid ja buhcciid várás beroškeahtta agis, duogázis, sohkabealis, sohkabealeidentitehtas, seksuála sojus, doaibmannávccain ja kultuvrralaš gullevašvuodas. Dat fátmasta maiddái sámi álbmoga.

1.5.3 Duohtavuoda- ja soabadankommišuvnna raporta

Duohtavuoda- ja soabadankommišuvdna, maid Stuorradiggi nammadii jagi 2018, geigii geassemánu 1. b. 2023 raporttas Dokument 19 (2022–2023) *Sannhet og forsoning – grunnlaget for et oppgjør med fornorskingspolitik og urett mot samer, kvener/norskfinner og skogfinner* duohtavuoda ja soabadeapmi vuoddu dáistaleapmái dáruiduhttinpolitihka vuostá ja dan dagahan vearrivuoda sámiid, kvenaid/norgalašsuopmelaččaid ja vuovdesuopmelaččaid vuostá (3).

Dáruiduhttinpolitihkka bisttii 1800-logu gaskkamuttu rájes ja lei ain doaimmas ollu manja soadi. Oassin našuvdnahuksenproševttas lei dán áigodaga almmolaš politihkka assimileret sámiid, mii mearkaša ahte lonuhit sámi kultuvrralaš mihtilmasvuodaid ja gielaid dakkáraččaiguin eanetlohkoálmogis. Dáruiduhttinpolitihka váikkuhussan lei ahte ollu sámít masse gielaset, kultuvrraset ja árbevieruideaset.

Duohtavuoda- ja soabadankommišuvnna raporttas válddahuvvojit earret eará mitalusat veagalváldima birra váikkuhangaskaopmin

dáruiduhttinpolitihkas. Veahkaválddi čadahedje Norgga ášahusaid ja eiseválddiid ovddasteaddjit. Ovdamearkka dihtii vásihedje sámi mánát ahte oahpaheaddji huškkui sin go sii hálle sámegiela skuvllas. Ollugat vásihedje maiddái bilkideami ja heahppásuhttima sin sámi gullevašvuoda geažil. Skuvla lei dehálaš gaskaoapmin dáruiduhttinpolitihkas. Vuosttaš stáhta internáhtaskuvllat ášahuvvojedje Finnmáruki 1900-logu álggogeahčen. Internáhtaskuvlaortnet bisttii 1990-logu loahpageahčái. Saminor 2 čilge dan mearkkašumi mii internáhtaorrumis lei ohppiide manjeleppos.

Raporta muitala viidáseappot ollu illasteddjiid veahkaválddi čadaheami birra sámiid vuostá. Ovdamearkka dihtii mitaluvvo boanddaid veahkaválddi birra máttasámiguovllu boazodoallobearrašiid vuostá 1800-logu beallemuttus.

Duohtavuoda- ja soabadankommišuvnna raporta čuvge boazodoallosápmelaččaid dearvvašvuodadili (čuokkis 12.4). Boazodoallosápmelaččaid dearvvašlašvuodadávvggut čatnasit ollu dilálašvuodaide, nu go fysalaš hástalusaid barggus ollu bargobárttiiguin ja guhkes gaskkaiiguin dearvvašvuodaveahkkái go bárttit dáhpáhuvet, noadit dálkkádatrivdama geažil guohtumii, cielaheami ja deattu gilláma geažil boazodoalu vuostá ollu báikkalaš servodagain. Seammás čujuha raporta boazodoalu positiiva beliide nu go stuorra bargoillu ja lagašvuoda árbevirolaš kultuvrii ja lundui.

Dáruiduhttinpolitihka manjaváikkukhusat čuhcet ain sámi servodagaide ja olbmuide. Sámit vásihit ollu dávjjibut vaššas cealkámušaid, juohke beavvi rasimma, vealaheami ja givssideami go eanetlohkoálbmot.

1.5.4 Sámedikki mearkašumit

Sámediggi lea mángii cuiggodan váilevaš kártema ja čuovvuleami daid váikkuhusain maid dáruiduhttinproseassa Norggas lea mielddisbuktán sámide, ja internáhtaeallin. Dát leat proseassat mat historjjálaččat lea čuohtan garrasit sámide. Dáruiduhttinpolitihka váikkuhusain leat leamaš stuorra oalgeváikkukhusat sámide gitta otnáza rádjai, ja dat lea váikkuhan negatiivvalaččat sámiid dearvvašvuhtii. Maiddái dálá nuorat guddet dáruiduhttima árbbi, ja dat váikkuha ollu nuoraid beavválaš eallimii ja nu maiddái dearvvašvuhtii.

Dárbu lea diehtit eanet dáruiduhttinpolitihka váikkuhusaid birra ja guđe váikkukhusat daid proseassain leat leamaš historjjálaččat, muhto maiddái guđe váikkukhusat dain lea dálá nuoraide. Vai beassat ovdánit, ja sáhttit ovddidit strategiijaid ja doaibmabijuid, lea dehálaš ahte mis lea máhttu

daid váikkuhusain mat dáruiduhttimis leat leamaš ja leat dálá sámiide.

1.6 Árvalusat ja searvan

Nu mo ovddeš stuorradiggedieđáhusain ge, lea Sámediggi searvan bargui stuorradiggedieđáhusain. Sámediggi lea oassálastán árvalusčoahkkimiidda. Sámedikki árvalusat ja mearkkašumit leat muhtun muddui gođđojuvvon dieđáhus tekstii ja muhtun muddui biddjon sierra vuolleka-pihtalin.

Dát dieđáhus lea hábmejuvvon govda searvan-proseassa bokte. Bovdejuvvui sáddet čálalaš árvalusaid regjeringen.no bokte. Oktiibuot bohte 39 čálalaš árvalusa gielddain, fylkkain ja stáhtaháld-dašeddjiin, dearvvašvuodafitnodagain, ásašusain, organisašuvnnain ja ovttaskasolbmuin. Árvalusaid sáhtta lohkat neahtasiiddus regjeringen.no.

Maiddá lágiduvvojedje sierra árvalusčoahkkimat Kárášjogas, Snåases, Romssas ja Oslos. Nuoraid-perspektiiva loktejuvvui čoahkkimiin Sámi ofelaččaiguin ja Sámi joatkkaskuvlla goalmát luohká ohppiiguin Kárášjogas ja Deanu sámeskuvlla logát luohkain.

Fáttaid gaskkas mat sierranit leat bargu vaššas cealkámušaid ja ovdagáttuid ja veahkaválddi ja illastemiid vuostá, sávaldat oazžut čadahuvvot eanet dutkama ja Duohtavuoda- ja soabadankommišuvnna raprotta čuovvuleapmi. Sihke čálalaš árvalusain ja árvalusčoahkkimiin lea maiddá psyhkalaš dearvvašvuoha ja iešsorbmenestadeapmi váldojuvvon ovdan. Viidáseappot leat mánggas deattuhan giela ja kultuvrra nannema, doaibmabijuid oahpahas ja oahpus ja eanet máhtu almmolaš bálvalusain sámi kultuvrras ja servodateallimis. Ollugat váldet maiddá ovdan ahte dálkkádatrievdamat, sisabahkemat, areáladeaddu boazodoalloguovlluide ja Fovseášši leat stuorra

Boksa 1.1 Árvalusat čoahkkimiin nuorra sápmelaččaiguin

Sámi nuorat válde erenoamážit ovdan váttisvuodaid cielahemiin ja vaššas cealkámušaiguin interneahntas ja sosiála mediain. Sidjiide lei maiddá dehálaš ahte psyhkalaš dearvvašvuoda-veahki sáhtta oazžut skuvllain, ahte astoáiggedoaimmat leat olámuttus ja beassat doaimmahit iežas kultuvrra.

Sámi ofelaččat deattuhedje ahte váilevaš kultur- ja giellagelbbolašvuoha dearvvašvuodalágá-dusas dagaha ahte ollu sámiin lea uhccán luohttámuš veahkkeapparáhtii. Sin mielaš berrešii leat álkit fidnet oahpahusa, fálaldagaid ja bálvalusaid sámegeillii. Sii háliidit maiddá ahte oahpaheddjiin lea buoret gelbbolašvuoha ja ahte sámi kultuvra oidno buorebut servodagas.

Deanu sámeskuvlla oahppit muiteledje ahte gielddas leat ollu buorit astoáiggefálaldagat, muhto ahte lea váttis oassálastit go sii orrot nu biđgosis ja kollektiivafálaldat lea headju. Sámi joatkkaskuvllas Kárášjogas válde oahppit vuostazettiin ovdan ahte sii leat hui duhtavaččat skuvllain, muhto sii váillahedje dearvvašvuodabuohccedivššára. Sii muiteledje maiddá ahte gielddas váilu psykologa. Sii čujuhedje viidáseappot dasa ahte sámi oahppogirjijt váilot.

Goappašat skuvllain muiteledje maiddá ahte skohtervuodjin lea dehálaš nuoraide sihke fievrin ja fysalaš ja sosiála doaibman. Muđui namuhedje riidema, bivdima ja oagguma buor-

rin ja dehálaš doaibman, sihke oassin sámi identitehtas, muhto maiddá dasa ahte oazžut hálddašandovddu ja loktet iešluohttámuša. Dakkár doaimmaid gohčodedje sosiála doaibman lagašoktavuodain gillii, kultuvrii ja historjái. Muhtun gávccinuppelotjahkásaš dajai ahte vuolgit meahccái ja oaggut, addá ráfi sillui.

Nuorat navde ahte sámiid gaskkas leat uhcit fysalaš doaimmat go eará Norgga nuoraid gaskkas, muhto ahte borramušdili ektui, rabasvuoda ektui psyhkalaš dearvvašvuoda birra ja feasta-kultuvrra ektui leat uhcit erohusat.

Kárášjoga ohppiide lei Fovse-ášši hui dehálaš, maid sii gohčodedje mentála noadđin. Muhtun oahppi jearai lea go duođai nu ahte olmmošvuogatvuodat eai gusto midjiide sámiide. Seammas mitalit ahte ášši vuostálastin lea nanosmahtán sámiid oktavuoda ja sii vásihit maiddá govda doarjaga servodaga eará osiin.

Goappašiid skuvllain muiteledje oahppit ahte cielaheapmi ja vaššas cealkámušat sosiála mediain lea stuorra váttisvuoha mii dagaha váttisin dovddastit iežas identitehta. Muhtun oahppi dajai ahte son ii jáhke dáža nuoraid vásihit cielaheami dušše dan geažil go sii leat dážat. Nuorat háliidit eanet posiitiiva sámi áššiid mediain, ja jáhkket dat sáhtášii uhcidit cielaheami.

noadđin sihke boazosápmelaččaide ja sámi álbmogii oppalaččat.

Positiiva resurssaid gaskkas sámi servodagas mat sáhttet leat mielde ovddideamen álbmotdearvvašvuoda, čujuhit ollu árvalusat árbevirolaš sámi kultuvrii. Dakkár meahcásteamat go bivdu, guolásteapmi ja čoaggin, váikkuhit fysalaš doaimmaide mat vásihuvvojit ávkkálažžan. Viidáseappot lea organisašuvdnaeallin, valáštallansearvit ja sosiála deaivvadansajit deattuhuvvon positiiva resursan. Ollugat namuhit maiddá stuorrbearraša resursan.

1.7 Ráddjejumit

Dát stuorradiggedieđáhus giedahallá álbmotdearvvašvuodapolitiikka sámi álbmoga várás. Čuolbmačilgehusat mat čatnasit dearvvašvuodabálvalusaide sámi álbmoga várás, giedahallojit dieđáhusas Meld. St. 9 (2023–2024) *Nasjonal helse- og samordningsplan. Vår felles helsetjeneste*, dieđáhusas Meld. St. 23 (2022–2023) *Opptappingsplan for psykisk helse (2023–2033)* ja boahktevaš stuorradiggedieđáhusas gárrensuorggi eastadan- ja dikšunodastusa birra.

Ráddehus áigu čuovvulit buohcevesolávddegotti evttohusa dan birra ahte čadahit čielggadusa árvoštallan dihtii dárbbu dakkár doaimbajuide mat sihkkarastet ahte stáhta geatnegašvuodat sámi álbmoga ektui ollašuhthuvvojit; vuoigatvuohta iešmearrideapmái, oassálastimii ja ovttasbargui spesialistadearvvašvuodabálvalusaid plánemiin, hábmemiin ja stivremiin. Čielggadusa mandáhtii galgá gullat árvoštallat lea go Sámi klinihka dálá organiseren ulbmillaš ja mo Sámi našuvnnalaš gealbobálvalus – psyhkalaš dearvvašvuodasuddjen ja gárrendilledikšu (Sánag) nátionála doaimmaid sáhtta ovddidit. Mo rekrutteret ja sihkkarastit dakkár bargiid stádis háhkama geain lea rivttes gelbbolašvuohta sámegeielaid hálddašanguovllus, ja Sánagas ja Sámi Klinihkas, galgá maiddá árvoštallojuvot. Dearvvašvuoda ja fuolahusdepartemeanta áigu konsulteret Sámedikkiin dan lávddegotti mandáhta ja čoahkkádusa birra mii galgá čadahit čielggadusa.

Hurdal-julggaštusas lea čielga nissonprofiila ja ráddehus áigu vuoruhit nissoniid dearvvašvuoda sihkkarastin dihtii dásseárvosaš dearvvašvuodabálvalusaid. Mánngga suorggis lea ráddehus bargamin doaimbajuiiguin mat leat jurddašuvvon ere-noamážit nissoniid dearvvašvuoda várás. Muhtun Nissondearvvašvuodalávddegotti evttohusat (4), lassan áhpehisvuoda, riegádahttin- ja mánnáo-azžunfuola, galget čuovvuluvvot Nátionála dearvvašvuoda- ja ovttasdoaimmanplánas, mii maiddá

boahhtá buorrin sámi nissoniidda. Ráddehus áigu bidjat ovdan strategiija nissoniid dearvvašvuotii háhkan dihtii eanet máhtu dearvvašvuodabálvalusa nissondearvvašvuoda čielggadeami, dikšuma ja čuovvuleami birra. Strategiija lea maid dehálaš sámi nissoniid dearvvašvuotii.

1.8 Čoahkkáigeassu

Stuorradiggedieđáhusa vuodđun álbmotdearvvašvuoda ja eallindiliid birra sámi guovlluin lea álbmotdearvvašvuodadieđáhus. Oppalaš álbmotdearvvašvuodapolitiikka gusto maiddá sámi álbmogii. Psyhkalaš dearvvašvuoda nannema plána ja Duohtavuoda- ja soabadankommišuvnna raporta leat maiddá dehálaš vuolggsadgin dán stuorradiggedieđáhusii.

Sámi álbmoga álbmotdearvvašvuoda ja eallindiliid lea uhccán máhttu. Álbmotdearvvašvuoda-instituhta ja UiT Norgga ártkalaš universitehta Sámi dearvvašvuodadutkama guovddáza máhttočoahkkáigeassu čájeha dattetge ahte leat dušše smávva erohusat dearvvašvuoda gaskal sámiid ja álbmoga mudui, erenoamážit go buoh-tastahtta máilmmi eará osiid álgoálbmogiiguin. Dattetge dieđihit sámit veaháš dávjiibut heajos psyhkalaš dearvvašvuoda go earát. Sii dieđihit maiddá eanet veahkaválldi gilláma jogo mánnán dahje rávesolmmožin, ja ahte sii leat vealahuvvon dahje cielahuvvon sin sámi duogáza geažil. Dieđáhusbarggus leat čadahuvvon árvalusčoahkkimat, main sámi álbmoga psyhkalaš dearvvašvuoda vuhtiváldin deattuhuvvui dávistemiin.

Dieđáhus válddaha govdadit álbmotdearvvašvuodahástalusaid surggiidgaskasaš perspektiivvas, ja dasa lassan deattuhuvvojit sámi kultuvrra ja servodateallima dearvvašvuodaovddideaddji resurssat. Vuodđun biddjo dat dovddastus ahte álbmotdearvvašvuoda- eallindillepolitiikka dán rádjai lea uhccán deattuhan sámi perspektiivvaid ja dieđáhus čujuha surggiid main dat galgá nannejuvvot. Váldolahkoneapmin lea geavahit sámi perspektiivva dábalaš barggus. Seammás galgá sámi giella ja kultuvra suodjaluvvot ja movttiidahttot. Gielddain galgá leat guovddáš doaimma dán barggus.

Stuorradiggedieđáhusa lea strategiija mas leat guhtta ángiruššansuorggi buori dearvvašvuoda ja eallinkvalitehta ovddideami várás sámi álbmogis. Kapihttalaš 3 rájes 8 rádjai máinnašit dan guđa ángiruššansuorggi:

1. nannet sámi álbmoga eallindiliid
2. geavahit sámi geahččanguovllu álbmotdearvvašvuodapolitiikkas

3. bargat álbmotdearvvašvuodain ovddidan dihtii buori psyhkalaš dearvvašvuoda ja eallinkvalitehta
4. ovddidit dearvvašlaš eallindábiid ja dearvvašvuodaovddideaddji birrasiid
5. nannet máhtu sámi álbmoga álbmotdearvvašvuoda ja eallindiliid birra
6. ovddidit riikarájaid rasttideaddji ovttasbarggu sámi álbmoga álbmotdearvvašvuoda birra

2 Sámi álbmoga hástalusat ja resurssat

2.1 Álgu

Dehálaš vuolggasadjin stuorradiggedieđáhussii lea čilge diliid main sámi álbmogis leat eará álbmotdearvvašvuodáhastalusat go álbmogis muđui, dahje main leat eará váikkuhanfáktorat dearvvašvuhtii ja eallinkvalitehtii go buohtastahtta álbmogiin muđui.

Dán stuorradiggedieđáhusa oktavuodas lea Álbmotdearvvašvuodainstituhtta ja UiT Norgga árktalaš universitehta čállán raportta *Helse og levekår i den samiske befolkningen* sámi álbmoga dearvvašvuodta ja eallindilit (5). Dan raportii čujuhuvvo oppalaččat.

2.2 Sámi álbmot

Sámi álbmot lea mánggabealat. Sámi identitehtas leat mánga hámi ja dat leat čadat rievdamin. Sámi identitehta lea jorggáldagas gaskal árbevirolašvuoda ja odđaaigásašvuoda, sámevuoda ja mánggačearddalašvuoda, báikkálašvuoda, natióála ja oppamáilmálašvuoda. Muhtun guovlluin lea sámevuodta diehttalas, eará guovlluin rahčet ain oazžut dohkkehuvvot oinnolaš sámi leahkima.

Gii lea sápmelaš, ii registrerejuvvo almmolaččat. Danne eai leat dárkilis logut mat mitalit galle sápmelačča ássat Norgga. Sámedikki jienastuslogu mielde ássat eanaš sámit Romssa suohkanis, ja dasto Álttás, Guovdageainnus, Kárášjogas ja Oslos (6).

Sámit leat árbevirolaččat ássan Femunden rájes Hedmárkkus gitta Finnmárkku rádjai, muhto sámit ássat miehtá riikka. Ollugat leat fárren boaittobeliin gávpotguovlluide Davvi-Norggas, dahje ain máddelebbui Norggas (6). Jagi 2021 ledje 20545 olbmo čálihan iežaset Sámedikki jienastuslohkui, ja lohku lassána jagis jahkái. Lassáneapmi lea stuorámus stuorra gávpogiin.

Árbevirolaš sámi guovlluin Finnmárkkus ja Romssas lea álbmogis sihke sámi, suopmelaš/kvena, ja dárdu duogáš. Guovdageainnu suohkan ja Kárášjoga giella leat sierradilis, gos várra sullii 90 proseantta ássiin lea sámi duogáš ja gos davvisámegiella lea nanus. Maiddái Deanu, Unjárgga ja

Porsáŋggu gielddain lea stuorra oasis ássiin sámi duogáš.

Mánnga iskkadeami čájehit ahte sámi nissoniin lea seamma guhkes dahje guhkit oahppu go eará nissoniin oppalaččat. Sámi albmáin, baicce, lea mealgat oanehat oahppu go sámi nissoniin ja eará albmáin oppalaččat. Artihkal mii buohtastahtta olbmuid ahkejoavkkus 38–63 jagi geat leat fárren boaittobeliin, sámi guovddášguovlluin gávpogiidda olbmuiguin geat ain ássat boaittobeliin, čájehii ahte sis geat ledje fárren gávpogii, lei oppalaččat alit oahppu go sis geat ásse boaittobeliin (7). Nu lei dilli beroškeahhtá čearddalašvuodas dahje sohkahealis. Spiehkastahkan lei sámi nissoniid guhkes universitehtaoahppu (4 jagi dahje guhkit), mii lei dábáleappo boaittobeale sámi nissoniid gaskkas go gávpogiid sámi nissoniid gaskkas. Dat čájeha ahte maŋŋá oahpu váldima leat nissonat fárren ruovttoluotta boaittobeliide, man muhtun muddui sáhtta čilget sámi áshahuksemiin doaresbeliide earret eará Sámedikki, NRK Sámi, Sámi allaskuvlla.

Gávpogiid-doaresbeliid-erohusat ledje stuorámusat albmáid dáfus. Sivvan lea ahte boaittobeliid albmáin lea uhcit oahppu go buohtastahtta gávpotguovllu álbmoga oahppodásiin. Sámi guovddášguovlluin leat sohkahealerohusat oahppodásis ain stuorát.

Boarásmuvvi álbmot lea sihke natióála ja máilmviviidosas idá, ja sivvan lea ahte eallinahki guhkku seammás go mánariégádeamit njidjet. Sodju nannejuvvo guovlo- ja boaittobealgielddain gos dasa lassin ollugat nuorat buolvvain fárrejit guovlogielddain gávpogiidda. Oassi lea stuorámus daid gielddain mat eai leat nu guovddážit, ja sodju lea stuorámus davvin ja siseatnamiin. Finnmárkku fylkka álbmogis lea oaneheamos gaskamearálaš eallinahki, nu ahte vuorrasiid oassi fylkka oppalaččat ii leat stuorát go gaskamearri.

Statistihkalaš guovddášdoaimmahat (SGD) definere sámi guovlluid Sámedikki ealáhusovddeami doarjagiid geográfalaš váikkuhanguovlun (SED-guovlun). SGD statistihkka čájeha ahte daid guovlluin lea stuorát oassi vuorrasat álbmogis go gaskamearri riikkas. SED-guovllu dovdomearkan lea vuollegis ássiidlohku, mihtilmassan lea stuorra

eretfárren, ja guovllus lea leamaš oktilis riegeádu-svuollebáza mañimus guoktelogi jagi. Ođđajagimánu 1. b. 2021 muttus lei 32 proseantta ássiin 60 jagi ja boarrásat, SED-guovlluin.

SDG lea raporttas čájeha boarásmuovvama riikka gielddain iešguđet sosioekonomalaš diliid ektui, ja dan meroštallan boahhtevaš boarrásiidbuolvvaid ektui jagi 2040 rádjai (8). Finnmárkkus ja Romssas leat dál eanet nissoniin go albmáin oahppu bachelor-dásis, ja dat mearkkaša ahte boahhtevaš vuorasiid gaskkas lea eanebuin guhkit oahppu go ovdalis buolvvain. Oahppu lea dehálaš álbmotdearvvašvuodaressa. Raporttas geahčada SSB maiddái ovtaseallindiliid, mat čájehit ahte eanet vuorrasat ellet okto boahhteáiggis.

2.3 Sámi álbmoga dearvvašvuodadilli

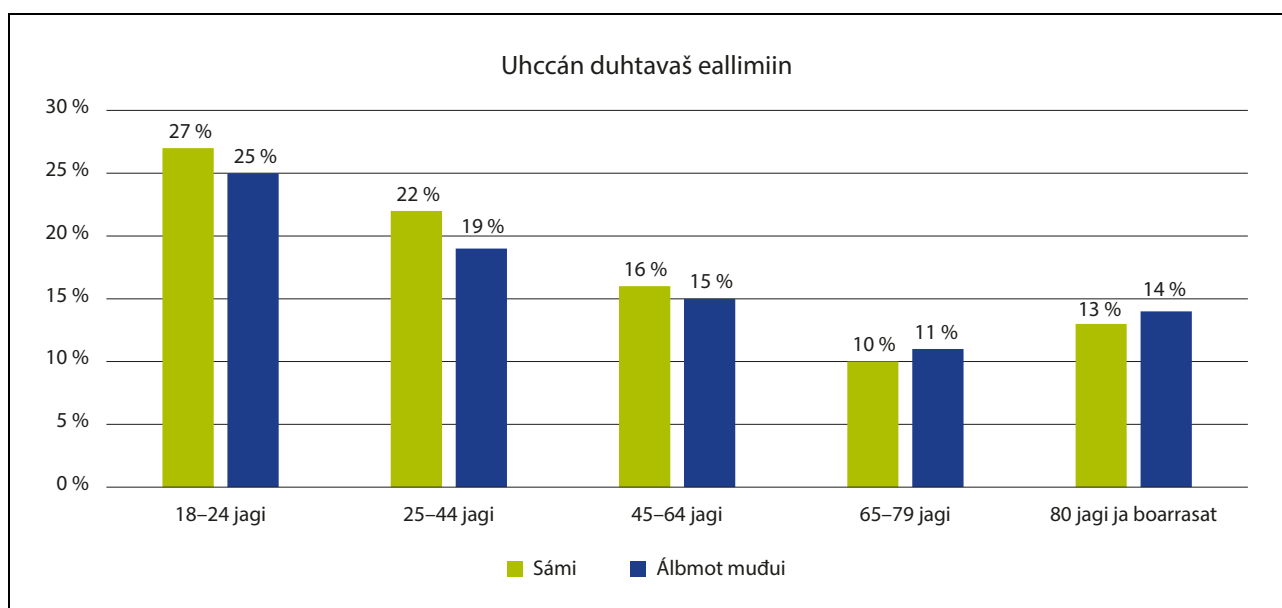
Eanaš stuorra álbmotdearvvašvuodahástalusat álbmogis oppalaččat leat maiddái sámi álbmogis. Erohusas gaskal sámiid ja álbmoga muđui somáhtalaš ja psyhkalaš dearvvašvuoda ektui čoaikkáigessojuvvui jagi 2020 (9). Čoaikkáigeasu loahppajurdda lea ahte sámiid dearvvašvuodaindikáhtorat davviriikkain earrána uhccán dain mat gusket álbmogii muđui. Dan dáfus earrána sámiid dilli Ártisa ja máilmmi eará álgoálbmogiin, go riikkaidgaskasaš dutkan čájeha ahte eanaš álgoálbmogiin lea heajut dearvvašvuoda go álbmogis muđui.

Dattetge leat dieđihuvvon ja gávdnon erohusat muhtun dearvvašvuodaindikáhtoriin. Dehálaš lea deattuhit ahte mis leat uhccán dieđut vejolaš erohusaid birra gaskal sámiid ja earáid ollu dávdmaid ja dearvvašvuhtii guoski diliid ektui.

Nu mo lea namuhuvvon, de ii registrerejuvvo dárkilit álbmotregistariidda dahje dearvvašvuoda-registariidda gii lea sápmelaš. Danne ii leat vejolaš dahkat spesifihkka registtaranalysaid jámolávuodas ja eallinagis sámiid gaskkas. Ovdalis dutkama vuodul ii leat vejolaš gávnnaht lea go erohus vurdojuvvon eallinagis gaskal sámiid ja earáid.

Dearvvašvuoda ja eallidiliid analysas lea hui dehálaš válddahit eallinkvalitehta. Gažaldat mii dávjimusat geavahuvvo olbmuid eallinkvalitehta mihtideapmái, sihke našuvnnalaččat ja riikkaidgaskasaččat, lea «Oppalohká, man duhtavaš leat don iežat eallimiin dál?», mii mihtiduvvo skálaš 0 rájes 10 rádjai mas 0 lea «in oppanassiige duhtavaš» ja 10 «hui duhtavaš».

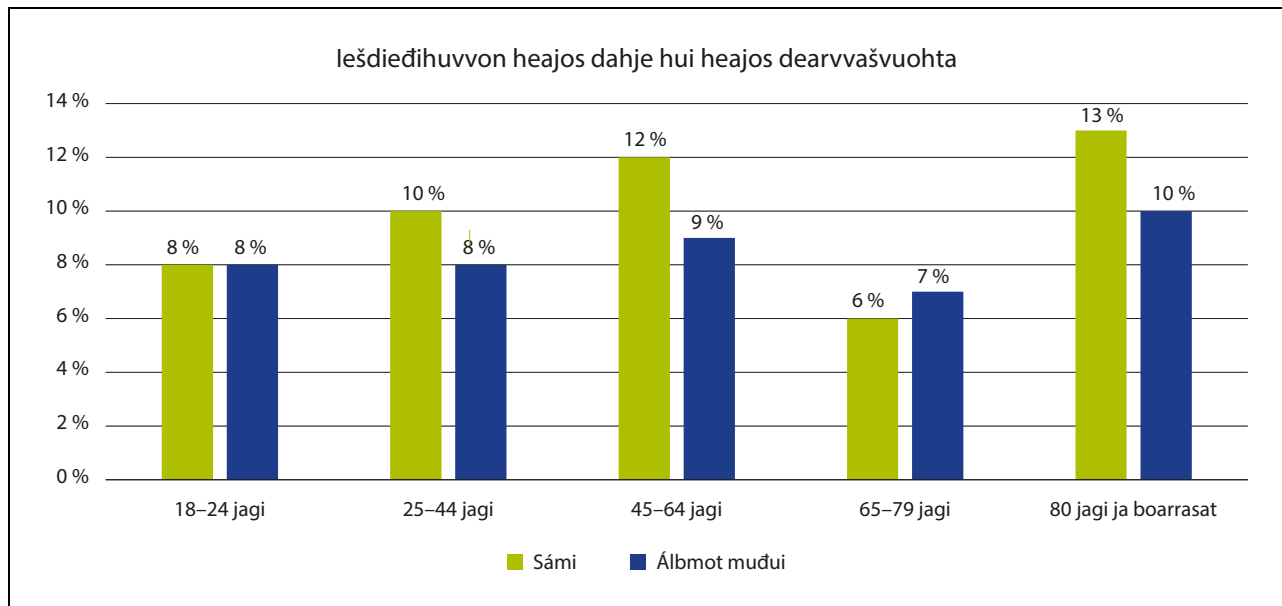
Sámiin leat gaskamearálaččat 7,34 čuoggá ja álbmogis muđui 7,41 čuoggá. Vaikke vel erohus lea signifikánta (ii dáhpedorpmis), de lea erohusa nu uhcci ahte dan ferte atnit mearkkašmeahhtumin. Dutkan čájeha ahte dat sojut maid mii oaidnit oppalaš álbmogis, gustojit maiddái sámi álbmogii: Nuorat ožžot uhcit čuoggáid, ja sii geain lea uhci-mus oahppu (vuodđoskuvla/JS) ožžot uhcit čuoggáid. Oppalohká árvvoštallet sámit iežaset eallima seamma buorin go álbmot muđui.

Govus 2.1 Sin oassi geat leat uhccán duhtavaččat eallimiin, dat mearkkaša geat ožžot 0–5 čuoggá skálas 0 rájes 10 rádjai mas 0 mearkkaša ahte sii eai leat duhtavaččat oppanassiige, sámiid gaskkas ja álbmogis muđui fylkkadearvvašvuodaískkademiin (FHUS).

Gáldu: FHI

Govus 2.2 Oassi mii almmuha ahte sis lea heajos dahje hui heajos dearvvašvuohta fylkkadearvvašvuođaiskadeamiin (FHUS), sámiid gaskkas ja álbmogis muđui.

Gáldu: FHI

Nu mo mii oaidnit govvošis 2.1, de lea hui stuorra oassi nuorain geain sáhtttá dadjat lea «heajos eallinkvalitehta», ja dás lea maiddá erohus gaskal sámiid ja álbmoga muđui, mas sámit gártet heajut beallái. Dattetge leat smávva erohusat.

Gávdnosat Saminor 1-iskkadeamis čájehit ahte sámit diedihit veaháš eanet heajos dearvvašvuođa oppalaččat go eará oassálastit (Hansen et al., 2010). Fylkkadearvvašvuođaiskadeamiin árvoštallet maiddá sámit iežaset dearvvašvuođa veaháš heajubun go álbmot muđui. Dat guoská sihke nissoniidda ja albmáide. Go geahččá man stuorra oassi álbmogis vástida ahte sis lea heajos dahje hui heajos dearvvašvuohta, lea erohus gaskal sámiid ja álbmoga muđui čielgaseamos ahkejoavkkus 45 jagi rájes 64 jagi rádjai (geahča govvoša 2.2).

Norgga álbmogis leat hui stuorra sosiála dearvvašvuođaerohusat. Sii geain lea guhkimus oahppu, ellet gaskamearálaččat 5–6 jagi guhkit ja sis lea buoret dearvvašvuohta go sis geain lea oaneheamos oahppu. Sosiála dearvvašvuođaerohusat gusket maiddá ollu dávdáide ja eallindábiide ja eallinkvalitehtii. Dás čájehuvvo dasa mo Álbmotdearvvašvuođainstituhtta válldaha sosiála dearvvašvuođaerohusaid stáhtusa ja ovdánansojuid Norggas (10).

Leat maiddá hui stuorra sosiála erohusat álbmoga sámi oasis, váikkuhusaiguin sin dearvvašvuhtii. Dat lea čájehuvvon govvošis 2.3.

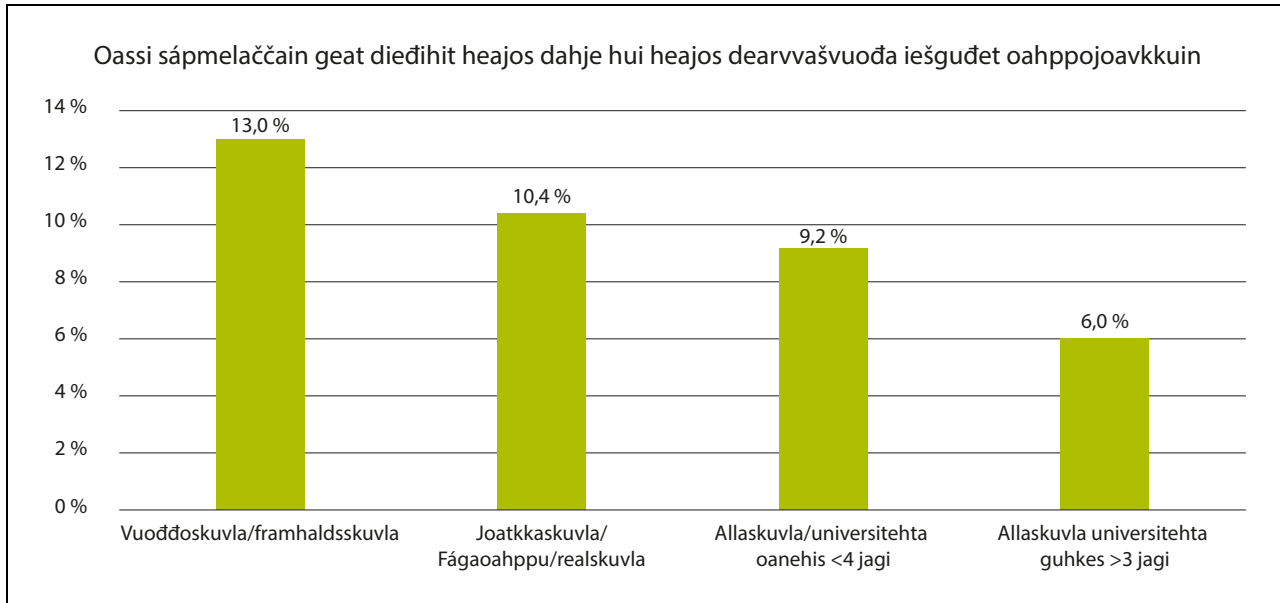
Vuogádatlaš erohusaid gávdnosiin ii leat ovtalágášvuohta somáhtalaš dávdáid dáfus. Ollu

dutkamat leat viehka boarrásat, muhto dat čájehit uhcit borasdávdda gávnoštumiid sámi álbmogis ja veaháš eanet diabetes gávnoštumiid. Oppalaččat leat čujuhuvvon smávva erohusat gaskal sámiid ja álbmoga muđui váibmo- ja varrasuotnavigiid ja riskafáktordásiid gávnoštumiid dáfus, earret vejolaš stuorát vuoinjaščaskkástaga riska sámiid gaskkas.

Psyhkalaš gillámušat válldahuvvojit leat dakkár gillámušat go vuorráduš, lossamiella ja másohisvuohta, ja mihtiduvvojit jearahallanskoiviid vuodul. Saminor 2-dutkan geažida ahte sihke nissoniin ja albmáin geain lea sámi duogáš, leat eanet psyhkalaš gillámušat ja post-traumáhtalaš streassasymptomat. Psyhkalaš dearvvašvuohta ja eallinkvalitehta sámi álbmogis giedahallo lagabui 5. kapihtalis.

2.4 Álbmotdearvvašvuođaresursat

Min dearvvašvuhtii ja eallinkvalitehtii váikkuhit sihke negatiiva ja positiiva fáktorat. Válldášsis leat dat seamma riskafáktorat mat váikkuhit buohcuvuhtii ja menddo árra jápmimii sámiid gaskkas go álbmogis muđui ge. Kap. 5 válldaha psyhkalaš dearvvašvuođa ja eallinkvalitehta, fáctoriid mat váikkuhit dasa. Kapihtal 6 válldaha dearvvašvuođaovddideaddji báikkálaš servodagaid ja eallindábiid mearkkašumi sámi álbmogii, nu go biebmodili, fysalaš doaimmaid, duhpáhastima ja

Govus 2.3 Daid sámiid oassi geat diedihit ahte sis lea heajos dahje hui heajos dearvvašvuoda iešguđet oahppojoavkkuin.

Gáldu: FHUS Nordlánda, Romsa ja Finnmárku

alkoholageavaheami. Juohkáseamis servodagas lea mearkkašupmi eallinkvalitehtii, buohcuvuhtii ja menddo árra jápmimii.

Mánnga dili servodagas leat maid mielde ovdideamen buori eallinkvalitehta ja dearvvašvuoda, nu go eallindilit, fáttmasteaddji lagasbiras ja buorit báikkálaš servodagat, nana siviilaservodat, sosiála doarjja, gullevašvuoda ja oaivil. Sámi álbmogis lea searvevuoda giela, kultuvrra ja bearašdoarjaga bokte ja árbevirolaš eallingearddi bokte lahka luonddu. Sis lea vásáhus eallit minoritehtan, mii sáhtta leat resursa ja addit fápmu máhtu eallima hástalusaid hálddašeapmái. Minoritehtaduogáš addá maiddái kultuvrraidgaskasaš gelbbolašvuoda ja vásáhusa ovttaidoaimmamis olbmuiquin geain lea eará kulturdugáš.

2.4.1 Luonddu mearkkašupmi dearvvašvuhtii

Sámiid luonddugeavaheapmi lea álo leamaš sámi kultuvrra ja identitehta ávnnaslaš vuodđu. Dat lea dakko bokte ahte máhttit dulkot luonddu eanadaga ja dovdat boares kultuvrralaš eanemearkkaid, nu go bálvosbáikkiid ja ovdalis ássanguovlluid, ahte sámit áimmahuššet árbedieđu ja ovddidit siskkáldas diehtomielalašvuoda iežaset kultuvrii. Luonddugeavaheami bokte leat sámit buolvvaid čađa oahppan eallit jahkeáigodagaid mielde. Sámiid luonddugeavaheapmi lea maiddái

dál mielde váikkuheamen ahte sámegiela ovdánit ja nanusmuvvet.

Bures lea duodaštuvvon ahte lundui beassamis lea mearkkašupmi dearvvašvuhtii ja loaktimii. Dat čatnasa sihke fysalaš doaimmaid dearvvašvuoda-beavttuide, muhto maiddái psyhkalaš dear-

Boksa 2.1 Birgejummi

Sámegielloaba birgejummi maid dárogillii sáhtta jorgalit «det å klare seg/berges», almuha sámi kultuvrra dehálaš árvvu ja eallinfilosofija. Birgejummi lea jurdda agibeai-perspektiivvas, luonddu ođasmuvvi návccas, mearálašvuodas ja gierdogeavaekonomiijas. Dat čujuha sámiid luondduvuđot eallinvuohkáii, mas birgejumis lea sáhka ávkašuvvamis mehciin ja luondduin dan mađe ahte birge. Birgennávccat ja -gálggat leat iešalddiset dearvvašvuodaovddideaddji resurssat. Eallima hálddašeapmi luondduriggodagaid hálddašeami bokte, nu go boazodoalu, guolásteami, meahcásteami ja eanadoalu doaimmaheapmi, oamastit gálggaid mat leat ovddiduvvon ja gaskkustuvvon buolvvaid čađa ja eallit searvevuodas, sáhtta addit árvvolaš fámu ja hálddašannávcca.

vvašvuoda arvosmuvvanbeavttuide (11). Sáme-gielas leat ollu metaforat mat čatnasit lundui, main leat referánsat go lea sáhka dearvvašvuodas.

Go dálkkádatrivdamat ja sisabahkkemat váikkuhit lundui, de das leat váikkuhusat arvosmuvvamii ja árbevirolaš vuoddoealáhusaid doaimmaheapmái ja árbedieđu geavaheapmái, mii fas áitá sámi birgejumi. Sisabahkkemat, sihke smávva ja stuorat sisabahkkemat ja huksemat, mielddisetbuktet luonddu ja guohtunguovlluid massima, ja sáhttet vuolggahit preassa ja beroštusriiddu, ja nu buvttihit stuorra psyhkalaš preassa sámi álbmogii.

2.4.2 Sámi kultuvra ja árbevieru

Sámi kulturárbi doaibmá identitehtaásaheaddjin sámi álbmogis, erenoamážit mánáide ja nuoraide. Sámiin álgoálbmogin lea dehálaš doaibma natióála searvevuodas, ja iešgudet jienat, dovddaheamit ja muitalusat riggudahttet kultureallima. Mihttun lea ahte mánát ja nuorat miehtá riikka galget beassat vásihit sámi dáidaga ja kultuvrra. Almmolaš hálddašeamis ovttas Sámedikkiin lea ovddasvástádus dán mihtu ollašuttimis.

Sámi kulturlágideamit váikkuhit eallinkvalitehtii ja buori dearvvašvuhtii. Ollu árvalusain čujuhuvvo dasa ahte dat leat hui dehálaččat sámiid eallinkvalitehtii, sosiála gullevašvuhtii ja ahte dat sáhttet addit ekonomalaš vejolašvuodaid. Dáidagis ja kultuvrras lea maiddá mearkkašupmi dearvvašvuhtii dan dáfus go dat ásahtit vuostálastinnávccaid álbmogis (12).

Boksa 2.2 Luohti ja dearvvašvuoha

Soile Hämäläinen lea čadahan doavttergráda UiT Norgga árktalaš universitehta dearvvašvuoda diedalaš fakultehtas Romssas ja stivádii jagi 2023 nákkosgirjiin «I sound» – yoik as embodied health knowledge (13). Vuolggasadjin lea ahte máilmmi dearvvašvuodaorganisašuvdna WHO gávnnaha ahte hutkkálaš doaimmat leat dearvvašvuodaovddideaddjit. Dieđiheaddit muitaldeje ahte luohti luvve buđđojuvvon dovdduid. Sii geat juigey vásihit ahte sii ožžot oktavuoda mainna nu mii lea stuorat go son ieš. Sáhtta leat luondu, juoga mas lea vuoigŋa, gullevašvuoha. Dasa lassin doaibmá luohti identitehta-, gullevašvuoda- ja searvevuodadovddaldahkan sámi servodagas.

Sámi giellaguovddážit, kulturásahusat ja museat leat ollu sajiin riikkas. Dain lea dehálaš doaibma sámi gielaid, kultuvrra ja identitehta oainnusmahttimis, gáhttemis ja nannemis. Sámi museat doibmet ovttas sámi kulturguovddážiiguin geađejuolgin sámi servodagain. Giellaguovddážiid, oktiibuot leat 19 giellaguovddáža ásaheavvon, vuolggasadjin leat sin giellaguovllut ja leat álggahan doaibmajuid mat leat heivehuvvon iešgudet guovlluid dárbbuide.

2.4.3 Sáme-gielat

Buohkaide lea dehálaš sáhttit geavahit iežas giela dovddaheapmái, gulahallamii, servodatoassálastimii ja identitehtii ja oadjebasvuhtii. Ollu sápmelaččaide lea sáme-giela gullan, oahppan ja geavaheapmi stuorra oassi identitehtas. Danne sáhtta giella leat dehálaš álbmotdearvvašvuhtii.

Giella govasta ja gaskkusta sámi eallinvuogi, sámi árvvuid ja guottuid ja sámi kultuvrra. Giella sihkkarastá sámi mihtilmasvuoda ja ahte sámi vuoddoárvvut sirdašuvvet buolvvas bulvii. Sáme-gielaid ovddideapmi ja nannen lea maiddá mielde sámi kultuvrra ovddideamen ja ásaheamen ádejemii dasa mii sámevuoha lea dál. Ollu sápmelaččat eai hála sáme-giela, muhto guddet dattetge sámi árbevieru ja kultuvrra.

Sáme-gielaid hálddašanguovllu gielddain ja fylkkagielddain lea dehálaš doaibma ovddideamis ja gáhttemis sáme-gielaid ja ollašuttimis sámi giellavuoigatvuodaid.

Hálddašanguovllus leat ođđajagimánu 1. b. 2024 muttus 13 gieldda lassin Romssa, Finnmárkku, Nordlándda ja Trøndelága fylkkagielddaide. Buot gielddat sáhttet ohcat lahttun hálddašangildii. Sámelága kapihttala 3 ođđa njuolggadusat mat bohte fápmui ođđajagimánu 1. b. 2024, ásaheade golbma iešgudet giellakategoriija mat leat heivehuvvon gielddaid iešgudet gielladiliide. Ođđa giellakategoriijat leat giellaovddidangiellat, giellaealáskahttingielddat ja giellamovttiidahttingielddat.

Sáme-gielaid hálddašanguovllus leat sámi giellageavaheddiin sierra vuoigatvuodát go lea oktavuohta guovllu almmolaš etáhtiguin. Gielddakategoriijain giellaovddidangielladain ja giellaealáskahttingielddain leat almmolaš doaimmain mánŋa geatnegasvuoda sámi álbmoga ektui sihke sámelága giellanjuolggadusaid ja oahpahušlaga, mánáidgárdelága ja báikenammalága vuodul. Giellaovddidangielladain leat eanet geatnegasvuodát go ovdal ja giellaealáskahttingielddain leat sullii seamma geatnegasvuodát go ovdal. Gielddakategoriija giellamovttiidahttingielddat leat uhcit geatnegasvuodát. Giellamovttiidahttingielddat ožžot

Boksa 2.3 Sámegeielat

Dat sámegeielat mat eanaš geavahuvvojit Norggas dál, leat davvisámegeiella, máttasámegeiella ja julevsámegeiella. Dát gielat leat dohkkehuvvon minoritehtagiellan Norggas, ja leat suodjaluvvon Eurohpárádi minoritehtagiella-lihtu bokte.

Davvisámegeiella, máttasámegeiella ja julevsámegeiella leat suodjaluvvon minoritehtagiellalihtu III oasi vuodul. Buot gielain maid minoritehtagiellalihtu fátmasta, leat vuogitvuodát lihtu II oasi vuodul. III oasi mearrádušat leat viiddibut ja das leat dárkilat njuolgadusat earret eará oahpu, riektelágádusa, almmolaš hálddaha, mediaid ja kultuvrra ektui.

UNESCO mielde lea davvisámegeiella áitojuvvon giella, ja julevsámegeiella ja máttasámegeiella leat fas duodalaččat áitojuvvon gielat. UNESCO atná bihtánsámegeiella, ubmisámegeiella ja nuortalašgiella dakkár giellan mat eai šat geavahuvo Norggas, muhto daid guovluin gos dat gielat leat geavahuvvon árbevirolaččat, barget giellaealáskahttimiin.

Giellalága olis čuovvu viidáseappot ahte sámegeielat leat álgoálbmotgielat Norggas.

erenamážit ovddasvástádusa fuolaheamis sámi giella- ja kulturfálaldaga gieldda mánáide, nuoraide ja vuorasiidda. Dát fálaldagat leat mielde ásaheamen eanet deaivvadansajiid dáid gielddaid sámi álbmoga várás.

Sámediggi addá guovttagielalášvuodadoarjagiid sámegeielaid hálddašanguovllu gielddaide ja fylkkagielddaide.

Sámi giellaguovddážiin lea dehálaš doaibma sámegeielaid nannemis ja ovddideamis báikkálaččat. 19 sámi giellaguovddáža leat ásahuvvon Deanu ja Unjárgga rájes davvin Oslo rádjai máddin. Giellaguovddážat leat mielde oainnusmahttimin sámegeielaid ja ásaheamen čoahkkanansajiid ja deaivvadanbáikkiid sámegeielaid geavaheami várás. Sámi giellaguovddážiin, lassin mánáidgárddeide ja vuoddoskuvllaide, lea dehálaš doaibma giellaoahpaheamis báikkálaččat. Giellaguovddážiin lea dehálaš fágagelbbolašvuolta ja sii fállat giellakurssaid ja láchet diliid sámi giellakurssaid iešguđet dásiin.

Sámi báikenamaid geavaheapmi kárttain, galbain ja registariin oainnusmahtta sámegeiella alm-

molaččat ja lea mielde loktemin gielaid stáhtusa ja dahkat álbmoga diehtomielalášžan sámi leahkima ektui. Sámi báikenamat leat dehálaččat sámi álbmoga identitehtii. Almmolaš visttiid galben sámegeilli lea mielde oainnusmahttimin giella árgabeaivvis.

Dárbu diedihuvvo eanet oahpahussii sámegeielain sidjiide geat galget bargat sámi gielddain, ja geat galget bargat sámi mánáiguin, bearrašiiguin ja vuorasiiguin. Dat lei fáddán diedáhusas Dieđ. St. 13 (2022–2023) *Sámi giella, kultuvra ja servodateallin – Gelbbolašvuolta ja rekrutteren mánáidgárdde, vuoddoahpahusas ja alit oahpus*. Das deattuhuvvo ahte buori sámegeieloahpaha mihtun mánáidgárddein ja skuvllain lea ahte sámegeielat galget eallit ja ollet eanebuidda. Ráđdehus áigu vuoruhit sámegeieloahpaha mánáidgárddein, vuoddoskuvllain ja joatkkaoahpahas ja oavvilda ahte vejolašvuolta lea addit sámi mánáidgárdefálaldaga eanet mánáide, ahte eanet oahppit sáhttet váljet oahpaha sámegeielas ja sámegeilli, ja ahte lea vejolaš láchit diliid oahpahussii sámegeielas ja sámegeilli vuoddoskuvllas ja joatkkaoahpahas.

2.4.4 Siviilaservodat ja eaktodáhtolašvuolta

Eaktodáhtolaš organisašuvnnat leat hui dehálaš doaimmaheadjit dearvvašvuodaovddideaddji barggus ja beroštussearvevuodaid ja servodatoassálastimiid dehálaš deaivvadansajit. Ráđdehusa bajimus ulbmil lea ahte buohkat geat dan háliidit, galget oázžut vejolašvuolta oassálastit eaktodáhtolaš organisašuvnnaide ja eaktodáhtolaš bargui.

Eaktodáhtolaš organisašuvnnat addet mánáide ja rávesolbmuide vejolašvuolta ovddidit sosiála gálggaid, ustivuodaid ja fierpmádagaid ja vásihit hálddašeami ja gullelašvuolta. Oassálastin astoáiggedoaimmaide sáhtta váikkuhit sosiála searvadeapmái ja buori fysalaš ja mentála dearvvašvuhit. Storra oassálastin eaktodáhtolaš organisašuvnnaide lea maidái dehálaš norgga čálgoservodahkii ja norgga gearggusvuodamodelii, mii lea čielgasit bohtán ovdan pandemiija áiggi. Nana ja mánggabealat eaktodáhtolaš suorgi lea dasa lassin ásaheamen nana báikkálaš servodagaid. Mánáid- ja nuoraideaktodáhtolašvuodas lea storra mearkkašupmi sihkarastimis buriid bajássaddaneavttuid mánáide ja nuoraide, sihke dakko bokte ahte fállat doaimmaid ja oktavuolta ja dakko bokte ahte ovddidit mánáid ja nuoraid beroštusaid.

Sihke stáhta eaktodáhtolašvuodapolitiikka ja eaktodáhtolašvuolta ieš bidjet vuoddu ahte eak-

todáhtolaš organisašuvnnat galget vásihuvvot fátmasteaddjin, mánggabealagin, ovdasteaddjin ja ahte daidda sáhtta searvat beroškeahtta sohka-bealis, čearddalašvuodas, eallinoainnus, seksuála sojus, doaibmannávccain ja sosioekonomalaš duogážiis. Dattetge leat dehálaš sosiála erohusat oassálastima ja váikkuheami dáfus eaktodáhtolaš organisašuvnnaide, ja sihke almmolaš eiseválddit ja eaktodáhtolašvuolta geahččalit vuolidit šielmmá eaktodáhtolaš doaimmaid oassálastimii.

Sámi servodagain leat mánga eaktodáhtolaš organisašuvnna, earret eará sámesearvvit mat leat miehtá Norgga. Máttá-Norggas leat sámesearvvit earret eará Oslos, Birggonis, Møre ja Romsdalas ja Mjøs-regiovnas. Sámesearvvit leat Norgga sámiiid riikkasearvvi (NSR) vuollásaš báikkálašsearvvit, Sámiiid álbmotlihttu ja sorjjasmeahtun sámesearvvit ja sii doaimmahit kultur- ja servodatbargamušaid sámi áššiin. NSR:s lea maiddá nuoraidlávdegoddi, NSR Nuorat/Nuora/Noerh, mii bargá guoskevaš nuoraidpolitihkalaš áššiiguin siskkáldasas organisašuvnnas ja eiseválddiid ja Sámedikki ektui. NSR oázžu jagi 2024 nationála vuodđodoarjaga iežaset nuoraidbargui Mánáid- ja bearašdepartemeanta doarjjaortnega bokte eaktodáhtolaš mánáid- ja nuoraidorganisašuvnnaide.

Kultur- ja dásseárvodepartemeanta lea hábmen strategiija kultureaktodáhtolašvuoda várás mii galgá boahtit olles riikki buorin, ja mii galgá erenoamážit ángiruššat báikkálaš ja regionála kultuvrrain.

Lášmmohallan ja valáštallan lea hui dehálaš sámi servodagas. Historjjálaččat leat fysalaš doaimmat leamaš lunddolaš oassin sámi kultuvrras. Dađistaga go dárbbut rivde lea ollu dáid doaimmaid hápmi ja sisdoallu rievdan, ja leat dál vuodđun valáštallamii ja doaimmaide alla valáštallandásis ja lášmmohallandásis. Valáštallit sámi duogážiin leat olahan buriid bohtosiid mángga valáštallansuorggis, earret eará alla riikkalaš ja riikkaidgaskasaš dási čuoigamis.

Árbevirolaš sámi valáštallan lea organiserejuvvon njealji valáštallansuorgin: Heargegilvohallan, čuoigan njoarostemiin (dálvet), meahcceviehkan njoarostemiin ja njoarosteami haga (geaset) ja njoarosteapmi. Sámi valáštallama organisere sámi valáštallanorganisašuvdna, Sámi Valáštallan Lihttu (SVL). Sámediggi juolluda ruđaid mánggalágan valáštallandoaimmaide.

2.4.5 Osku ja eallinoaidnu

Oskkus lea duodáštuvvon ávki mánga psyhkalaš ja somáhtalaš dearvvašvuodamolsašuddái (5). Sami-

nor 2 dáhtat čájehit ahte sámit dávjjit atnet iežaset persovnnalaš risttalažžan dahje oskkolažžan, fitnet dávjjit girkus/rohkosviesus/čoaikkalmasviesus, ja almmuhit dávjjit iežaset dahje bearraša čatna-seami (váhnemiid/áhkuid ja ádjáid) lestadialaš searvegoddái, go buohtastahtta guovllu álbmogiin muđui. Maiddá ovdalis nuoraidiskadeamit 1990-logus čájehedje ahte lestadialaš bearašgullevašvuolta ja dat ahte atnit iežas «persovnnalaš risttalažžan» lei mealgat dábaeappo sámi nuoraid gaskkas go eará davvinorgalaš nuoraid gaskkas. Sámi logut mitalit (2015) čájeha ahte sámi giellahálddašanguovlu earrána dainna lágiin ahte lea stuorat oassálastin konfirmašuvdnii.

Lestadialaš móránemis lea leamaš stuorra mearkkašupmi sámiiide, erenoamážit davvi- ja julevsámi guovlluin. Lihkadus čuožžilit sullii jagi 1845 davvikalohta suoma- ja sámegiela guovlluin. Dáruiduhttináigodaga serve dáid guovlluin ollu sámit lestadialaš lihkadussii, mii dohkkehii sin sámi giela ja kultuvrra. Lestadianisma lea oahpis dan garra alkohola vuosttaldeami geažil.

Sámi girkoallin lea lunddolaš oassi álbmotgirku oktasašárbbis Norggas. Norgga girkus lea sierra strategiijaplána sámi girkoallima várás áigodahkii 2019–2027, mas maiddá sámi diakonijja mearkkašupmi lea mielde. Ulbmilin lea ahte sámi girkoallin beassá ovdánit sámi risttalaš árbevieruid ja sámi iešáddejumi olis, ahte sámit besset hábmet iežaset girkoallima Norgga girkus ja ahte sámit besset vásihit fátmasteami iežaset searvegottiin, beroškeahtta gos riikkas sii ásašedje. Norsk salmebok 2013 nammasaš sálbmagirjii leat sámi sálmmat mat gokčet eanaš girkolaš dilálašvuodaid. Dál lea Norgga girku bargamin sierra davvisámegiela liturgiijain mii ii galgga leat dušše dárogiela liturgiija jorgaleapmin. Sierra sámi liturgiijat geahččalit fuolahit sámi vuoiŋŋalaš giela ja sámi lávlunvuogi. Nuohttagirji davvisámegiela sálmmaide lea gieskat almmuhuvvon. Das leat sámi sálbmavierut vuhtiváldojuvvon.

Sámiin lea álo leamaš álbmotosku, masa ollu sámiin lea oktavuolta ain dál ge. Oasit sámi luonduoskkus gullet ain sámi kultuvrii, ovdamearkka dihtii gaskavuolta bassi báikkiide ja bálvvosgedggiide, ja ollu sámit váldet oktavuoda buorideddjiiguin buohcuvuoda oktavuodas.

2.4.6 Bearraša mearkkašupmi sámi servodagain

Oktasaš namuheaddin lea ahte bearrašis ja sogas lea stuorra mearkkašupmi. Sámi servodat lei álggos ásahuvvon fuolkevuodain organiserejeadji prinsihpan.

Stuorrabearrašis lea dehálaš mearkkašupmi sámi servodagain, ja ovttaskasolbmui. Stuorrabearraš lea mielde gaskkusteamen árbedieđu, dáidaga ja kulturdovddahemiid ja sámi máinnastanvieru, ja lea mielde ovddideamen servodaga. Stuorrabearraš lea bargosearvevuolta ja kultursearvevuolta ollugiidda, ja ásaha oadjebas rámma.

Sogas lea sámi árbevierus leamaš ovddasvástáduš mánnábajásgeassimis ja erenoamážit oarbbe-mánáid bajásgeassimis dahje go váhnemat eai leat nagodan addit fuolahusa. Dál lea dát árbevierru ain doaimmas mángga sajis Sámis. Sámi mánnábajásgeassima ulbmil lea ahte mánná galgá šaddat gievrras ja iehčanas olmmožin servodagas. Mánát ožžot friijavuoda, bagadusa ja movttiideami ieža geahččaladdat ja hárjehallat. Viiddiduvvon fuolkevuolta lea hui dehálaš sámi kultuvrras. Fuolkevuolta ollá guhkkelebbui go lagamus bulvii. Dasa lassin leat sohkálágan gaskavuodat ja nana dovduičuohcci čanastagat earret eará risteniide/ristáhčiide, gáimmiide, ja lagasfulkkiide.

2.4.7 Sámedikki mearkkašumit

Dávjjes sisabahkkemat lundui leat dagahan ahte sámi nuorat leat čielgasit dieđihan eiseválddiide ahte sii eai dohkket eanet sisabahkkemiid. Buotlágan sisabahkkemat duodaštuvvojit dál ja ollet eanebuidda. Nuoraide geat galget eallit viidáseappot dán eatnama alde, leat dakkár sisabahkkemat stuorra noadđin ja fámohttet sin ja bohciidattet balu boahhteáiggi ektui. Danne vásihit nuorat ráddjejuvvon boahhteáiggejáhku ja dat čuohcá garasit sámi mánáid ja nuoraid psyhkalaš dearvvašvuhtii.

Dáidda ja kultuvra leat dehálaččat olbmuid dearvvašvuhtii. Sámi kulturviesut ja kulturásahusat galget leat geasuheaddji deaivvadansajit ja arenat sámi dáidda- ja kulturgaskkusteapmái. Sámi kulturgaskkustanásahusat gaskkustit sámi dáidaga, kultuvrra ja kulturárbbi govda álbmogii, sihke mánáide ja rávesolbmuide. Álgoálbmotdáidda fállá identitehta ja kultuvrra dovddaheami. Dáidda ja visuála ovdanbuktimat sáhttet veahkehit giedahallat dovdduid, ja addet vejolašvuoda iežas ovdanbuktimii, iešmearrideapmái ja iešáddejupmái. Ollu sámi dáiddárat geavahit dáidaga politihkalaš váikkuhangaskaoapmin, mii lea mielde ovddideamen mentála dearvvašvuoda ja oppalaš loaktima. Danne lea sámi kulturásahusaid ja sámi dáiddáriid rámmaeavttuid nannen dehálaš váikkuhangaskaoapmin eastadeaddji álbmotdearvvašvuodabarggus.

Hutkás visuála ovdanbuktin lea dehálaš mentála dearvvašvuoda ja oppalaš loaktima ovddideapmái. Sihke dáidda ja árbevirolaš dáidda ja máinnasteapmi veahkehit giedahallat dovdduid. Dat addet vejolašvuoda iežas ovdanbuktimii, iešmearrideapmái ja iešáddejupmái, ja váikkuhit dasa ahte sámi servodat dovda oadjebasvuoda ja dovda iežas ruovttus iežas kultuvrras. Dat váikkuha maiddá mánggabealatvuhtii stuorraservodagas muđui.

Sihke sámi nuorat ja vuorrasat leat jearahan deaivvadansajiid mas besset deaivat eará sámiid, ja mat lea mielde nannemin sámi identitehtadovddu. Erenoamážit dakkár birrasiin gos ii leat stuorra sámi álbmot, lea sámi deaivvadansajiin stuorra mearkkašupmi álbmotdearvvašvuhtii.

3 Áŋgiruššansuorgi 1: Ovddidit buriid eallindiliid sámi álbmogis

Ráđdehus áigu:

- ovddidit stuorradiggedieđáhusa sosiála dássema ja mobilitehta birra mánáid ja nuoraid ja sin bearrašiid ektui jagi 2025
- ovttasbargat Sámedikkiin ja Sámedikki mánáidforumiin sihkkarastin dihtii sámi mánáid ja nuoraid mielváikkuheami dakkár politihka ja doaibmabijuid ovddideapmái mat lea erenoamáš guoskevaččat sámi álbmogii

3.1 Álgu

Eallindilit lea doaba mii čilget daid diliid mat váikkuhit das mo olbmot ellet ja mo sin eallin lea. Mánnga dili váikkuhit sámi álbmoga eallindillái, sihke ekonomalaš ja sosiála dilit, muhto maiddáid gielalaš, biraslaš ja dálkkádatlaš dilit. Dán kapihtalis leat sámi álbmoga ekonomalaš ja sosiála dilit ja dulkonbálvalusaid fidnen deattuhuvvon erenoamážit.

3.2 Sámi mánáid ja nuoraid eallindilit

Buorre bajásšaddama sáhtta govvidit dakkár eallimin mas lea oadjebasvuolta ja stádis čatnaseapmi fuolahusolbmuide, buorit rávesolbmomodeallat ja buresdoaimbi mánáidgárddi, skuvla ja lagasbiras ja ássandilit. Vai mánat galget sáhttit vásihit hálddašeami ja hukset resurssaid, lea dehálaš ovddidit sin iešdovddu ja iešárvvu ja erenoamážit dan dovddu ahte sii sáhttet hálddašit hástalusaid juohkebeaivválaš eallimis (14). Buori bajásšaddama ovddideapmi lea dakkár bargamuš mas mánngga suorggis lea ovddasvástádus ja mainna sii fertejit ovttasbargat.

Eanaš mánat Norggas šaddet bajás oadjebas bearrašiin ja buriid bajásšaddaneavttuiguin. Dat tetge leat mánat Norggas geat vásihit heajut bajásšaddaneavttuid go eará mánat, dahje geat eai oaččo dan fuolahusa maid sii dárbbasit. Dat guoská maiddáid sámi bearrašiidda.

Mánat geat vásihit jogo fuolahusváilli dahje veahkaválddi ja illastemiid, šaddet bajás geafes

bearrašiin dahje bearrašiin main leat eará eallindillehástalusat, main lea erenoamáš dárbu buriid almmolaš fálaldagaide ja bálvalusaide. Dat guoská skuvllaide, mánáidgárddiide, skuvlaastoáiggeortnegiidda, ja kultur- ja astoáiggefálaldahkii, muhto maiddáid dearvvašvuodabálvalusaide ja mánáid-suodjalussii. Ungdata logut čájehit ahte dakkár gielddaid go Kárásjoga, Guovdageainnu, Gáivuona, Máttá-Várjjaga ja Deanu nuorain lea sodju dovddahit uhcit duhtavašvuoda skuvllain, kulturfálaldagain ja sosiála deaivvadansajjiguin, sii oassálastet uhcit organiserejuvvon astoáiggefálaldagaide, ja sis lea uhcit jáhkku boahpteáigái go buohtastahtta riikagaskameriin. Dáin gielddain lea maid veaháš stuorat oassi geat almmuhit ahte váhnemiin lea heajos ráđdi.

Gielladaide lea dehálaš sihkkarastit buriid bajásšaddandiliid mánáide ja nuoraide, ja eanaš beaivválaš rahčan fállamiin buriid almmolaš bálvalusaid ja eastademiin geafivuoda, dáhpáhuvvá gielddain. Dasa lassin lea ollu stáhtalaš váikkuhangaskaomiid ulbmil ahte nannet mánáid ja nuoraid eallindiliid ja sihkkarastit oadjebas, ekonomalaš rámmaid mánnábearrašiidda.

Ráđdehus lea čadahan mánnga doaibmabiju mat galget nannet oppalaš bálvalusaid mánáid ja nuoraid várás, ja uhcidit geafivuoda mánnábearrašiin. Mánáidruhta lea lasihuvvon. Borgemánu 1. b. 2024 rájes vuoliduvvo mánáidgárddi badjerádjehaddi 1 000 ruvnnuin 2 000 ruvndun mánnui. Guovddášvuodaavádagaid 5 ja 6 gielddain vuoliduvvo badjerádjehaddi 1 500 ruvndun mánnui. Ráđdehus lea maiddáid ásahan nuvttá mánáidgárddi goalmmát máná rájes váhnemiidda geain leat mánnga máná oktanaga mánáidgárddis. Finn-márkkku ja Davvi-Romssa doaibmabidjoavádagas lea ásahuvvon nuvttá mánáidgárddi buot mánáide.

12 diibmosaš nuvttá skuvlaastoáiggeortnet vahkkui lea ásahuvvon buot ohppiide 1. ja 2. ceahkis. Dát ortnet viiddiduvvo 3. ceahkkái borgemánu 1. b. 2024 rájes. Eanet doarjja lea maiddáid juolluduvvon báikkálaš doaibmabijuide mat addet eanet mánáide ja nuoraide vejolašvuoda oassálastit luopmo- ja astoáiggedoaimmaide.

3.2.1 Mánáid mielváikkuheapmi

Eaktun buori politihkkahábmemii ja bálvalusovddideapmái mánáid ja nuoraid várás lea ahte mánát ja nuorat besset leat mielde váikkuheamen áššiide mat gusket sidjiide. Láhčín mielváikkuheapmái lea maid mielde dahkamin ahte mánát ja nuorat váldet servodatovddasvástádusa. Mielváikkuhanvuoigatvuohta lea mielde Vuodđolágas, ja mánáidkonvenšuvdna geatnegahtta stáhta sihkkarastit ahte mánát besset cealkit iežaset oaiviliid buot áššiin mat gusket mánnái.

Nannen dihtii sámi mánáid ja nuoraid jiena, ásahii Sámediggi mánáidforuma skábmamánus jagi 2022. Sámi mánáidforum galgá leat dakkár mielváikkuhanorgána mii sáhtta addit árvalusaid politihkkáriidda ja sihkkarasti ahte sámi mánáide ja nuoraide guldaluvvo. Sámi mánáidforuma sáhtta addit árvalusaid iežaset duogáža vuodul ja dain sáhtta leat dehálaš doaimma ovddideamis báikkálaš servodagaid mánnái buoremussan. Dehálaš lea maiddái sihkkarastit ahte sámi mánáin ja nuorain lea diehtomielalášvuohta ja máhttu cielaheami, vealaheami ja givssideami birra.

Ráddehus áigu ovttasbargat Sámedikkiin ja Sámedikki mánáidforumiin sihkkarastin dihtii sámi mánáid ja nuoraid mielváikkuheami dakkár politihka ja doaimbajibuid ovddideamis mat leat erenoamáš guoskevaččat sámi álbmogii.

3.2.2 Mánát geafes bearrašiin

Manjimus 20 jagi lea mánáid oassi ja lohku lassánan bearrašiin main lea bastevas vuollegis dienas Norggas. Jagi 2021 lei oassi 10,6 proseantta, ja jagi 2008 fas 7,6 proseantta. Mánáin vuollegisdienasbearrašiin lea stuorát riska vásihit heajut eallindiliid ja vuollegis eallinkvalitehta dás ja dál, ja stuorát várra gártat bargo- ja servodateallima olggobeallái rávesolmmožin.

Statistihkka ii gávdno mii čájeha galle máná sámi duogážiin ellet bearrašiin main lea bastevas vuollegis dienas. Sihke Nordlándda, Romssas ja Finnmárkku fylkkain lea daid mánáid oassi geat šaddet bajás vuollegisdienasbearrašiin uhcit go riikagaskamearri, namalassii 7,8 ja 8,3 proseantta. Guovdageainnu suohkanis lei dattetge daid mánáid oassi bearrašiin main lea bastevas vuollegisdienas, 13,6 proseantta jagi 2022. Fylkkadearvvašvuođaiskkadeami (FHUS) logut dán guovtti fylkkas čájehit maiddái ahte lea stuorát oassi sámi álbmogis mii dieđiha ekonomalaš váttisvuođaid álbmoga ektui muđui (geahča kap. 3.3).

Mánáidruhta lea lasihuvvon mánggii, erenoamážit ovttaskas fuolaheddjiide ja badjel guđaja-

hkásaš mánáide. Ovttaskas fuolaheddjiid oassi geain lea vuollegisdienas, lea stuorát go gaskamearri ollu dain gielddain Romssas ja Finnmárkku main lea stuorra sámi álbmot, ja lassii mánáidruhta sáhtta boahit buorin erenoamážit sámi mánnábearrašiidda main lea vuollegis dietnasat.

Tilskudd til inkludering av barn og unge nammasaš doarjjaortnet mánáid ja nuoraid várás, mas earret eará addojuvvo doarjja bákkálaš doaimbajibuide searvvahan dihtii mánáid ja nuoraid astoáiggedoaimmaide gielddaid, eaktodáhtolaš organisašuvnnaid ja eará ideála doaimmaheddjiid bokte, lea nannejuvvo. Ruhtajuolludeamis vuhtiváldojit indikáhtorat daid mánáid ektui main lea riska báhcit searvevuoda olggobeallái gielddain, oktan mánáid osiin bearrašiin main lea bastevas vuollegisdienas. Ovdamearkan dakkár doaimmaide mat ožžot doarjaga leat Arctic Camp Arctic Urbi AS olis, Guovdageainnu reaidoguovddáš suohkana olis, BUA Karasjok gieldda olis ja Fotball for alle nammasaš doaimbajidju Hámmárfeastta Stein valástallansearvvi olis.

Áššedovdijoavku lea buktán rávvagiid mo almmolaš resursaáŋgiruššama berre vuoruhit nannen dihtii mánáid bajásšaddaneavttuid geafes bearrašiin ja eastadit ahte geafivuohta árbejuvvo. Ráddehus áigu geavahit áššedovdijoavkku rávvaigiid viidásat áŋgiruššamis geafivuoda caggamiin ja eastademiin mánnábearrašiin. Bargo- ja searvadahttindepartemeanta, Mánáid- ja bearašdepartemeanta, Dearvvašvuođa- ja fuolahusdepartemeanta ja Máhttodepartemeanta leat bargamin oktasaš stuorradiggedieđáhusain sosiála dássema ja mobilitehta birra mánáid ja nuoraid ja sin bearrašiid várás, mii galgá geigejuvvot jagi 2025. Ráddehus áigu maiddái joatkit Like muligheter i oppveksten nammasaš ovttasbargostrategiija mánáid ja nuoraid várás vuollegisdienasbearrašiin jagi 2024 lohppii.

3.2.3 Bearašsuodjalus

Sis-Finmárkku bearašsuodjaluskantuvra ásahuvvui jagi 1991 dárbbu geažil addit Finnmárkku sámi álbmogii bearašsuodjalusfálaldaga. Sis-Finmárkku bearašsuodjaluskantuvrras lea álgu rájes leamaš erenoamáš ovddasvástádus addimis sámi álbmogii dássearvosaš ja heivehuvvon bearašsuodjalusfálaldaga. Bearašsuodjaluskantuvras lea lagas ovttasbargu Násagiin reaidduid ja metodihka heivehemiin ja viidáseappot ovddemiin bálvalusa geavaheapmái, nu go sámi bearaškártta, sámi jahkejuvlla ja Bufferkurssa sámi heiveheamis. Viidáseappot lea kantuvrras ovddasvástádus sámi perspektiivaid ovddideami eará

bearašsuodjaluskantuvrraide, Bufetáhta njunušgealbobbirrasiidna ja olggobealde ovttasbargoguummiide.

Bearaškárta nasakfamiliekart.no lea ságastallanreaidu mii álkidahtta sihke mánáide ja rávesolbmuid hállat váttes bearašgaskavuodaid birra. Sis-Finnmárkku bearašsuodjaluskantuvra ja Násag leat ovttas digitaliseren dán reaiddu vai šaddá álki terapevttáide miehtá Norgga dan geavahit – maiddá videokonsultašuvnnain. Sii leat geahččaleamen ja viidáseappot ovddideamen bearaškárta ja áigot dan almmuhit jagi 2014.

Násag ja Sis-Finnmárkku bearašsuodjaluskantuvra galget plána mielde álggahit prošeavtta iskan dihtii mo bearašráđmodealla sáhtta heivehit sámi oktavuodáide.

3.2.4 Mánáidsuodjalus

Mánái buoremus lea mánáidsuodjalusa vuodduvuhttiiváldin, mii lea deattuhuvvon lága odđa bajimus mearrádušas. Odđa mánáidsuodjalusláhka bodii fápmui jagi 2022 ja galgá leat mielde nannemin barggu eastademiin ja árra ángiruššamiin. Seammás mearriduvvojit lága bokte maiddá eará prinsihpat ja vuoigatvuodát nu go máná vuoigatvuohka fuolahussii ja suodjalussii, mielváikkuheapmái ja vuoigatvuohka bearašeallimii. Mánáidsuodjaluslága § 1-8 lea bajimus mearráduš mii dadjá ahte mánáidsuodjalus galgá vuhttiiváldit kultuvrra, giela ja oskku. Čearddalaš duogáš galgá deattuhuvvot buot osiin áššemeannudeamis, ja láhka dadjá ahte sámi mánáid erenoamáš vuoigatvuodát galget fuolahuvvot. Ulbmilin lea eanet diehtomielašvuohka bálvalusas, buoret mánáidsuodjalusfágalaš árvvoštallamat ja vuoigadeappo mearrádušat mánái buoremus. Mánáidsuodjaluslága § 9-4 vuodul galgá mánáidsuodjalusbálvalus fuolahussajusteami oktavuodas árvvoštallat lea go muhtun máná bearašis dahje lagas fierpmádagas gean sáhtta válljet biebmoruoktun (15).

Ráđdehusa biebmoruovttustrategiijas (2021–2025) Oadjebas ruoktu buohkaide boahká ovdan guđe vuoruheamit ja doaimbajijut galget čadahuvvot ollašuttin dihtii biebmoruovttusorggi ulbmila(16). Sturradiggi lea mañimus jagiid juolludan ruđaid nátionála kampánjaid háhkan dihtii eanet biebmoruovttuid mánáidsuodjalussii. Bargu lea dagahan ahte odđa biebmováhnemat leat lassánan jeavddalaččat. Áigumuš lea nannet ovttasbarggu siviila surggiin ja eaktodáhtolaš organisašuvnnaiguin juksan dihtii daid osiid álbmogis main lea erenoamáš beroštus ángiruššat searvevuodá ja rašis joavkkuid ektui. Dan oktavuodas lea

Boksa 3.1 Sámi našuvnnalaš gealbobálvalus (Násag)

Sámi našuvnnalaš gealbobálvalus gielddalaš ja stáhtalaš mánáidsuodjalusa, bearašsuodjalusa ja heahteguovddážiid várás (Násag) váldokantuvrrain Kárášjogas rahppui almmolaččat golggotmánus 2022. Násaga ulbmil lea veahkin nannet kvalitehta bálvalusaid barggus sámi mánáiguin, rávesolbmuiguin ja bearrašiiguin ja váikkuhit dássearvosaš fáldahkii sámi álbmoga várás buot sámi guovlluin ja muđui riikkas.

Násagas leat bargit iešguđet sámi guovlluin, ja lea bures jođus bargguinis čalmmustahttit bálvalusaid ja loktet bálvalusaid diehtomielašvuodá ja máhttodási. Nasagas lea sierra neahttasiidu dieđuiguin, filmmaiguin ja webinariguin iešguđet fáttáid birra ja dan birra mo sáhtta buori vugiin deaivvadit sámi álbmogiin.

Nordlandsforskning oáččui jagi 2022 čuovvulanevaluerenbargamuša mii galgá muitalit mo Naság bargá ollašuttin dihtii iežas mandáhta ahte nannet kvalitehta bálvalusaid barggus sámi mánáiguin, rávesolbmuiguin ja bearrašiiguin, ja man muddui Naság lea hábmejuvvon ulbmillaččat dan juksamii.

ásahuvvon ovttasbargu Samarbeidsrådet for tros- og livssynssamfunn nammasaš ovttasbargoráđiin osku – ja eallinoaidnoservodagaid várás. Dat lea dehálaš dakkár biebmoruovttuid háhkamii mat sáhttet fuolahit mánáid gielalaš, kultuvrralaš ja oskkolaš gullelašvuodá. Jagi 2020 rájes leat Bufetáhta biebmoruovttubálvalusat gullan ambassadevrašiehtadusaide mángga osko- ja eallinoaidnoservodagaiguin, beroštusorganisašuvnnaiguin, valáštallanservviiguin ja fitnodagaiguin.

Solid nammasaš oahpahasprográmmas biebmováhnemiid várás lea hábmejuvvon sierra modula vai sáhtta fuolahit mánáid sámi gullelašvuodain. Dan modulas deattuhuvvo sámi álbmot historjijálaš- ja dálááigeperspektiivvas, sámi kultuvrra muhtun dovdomearkkat ja máná álgoálbmotvuoigatvuodaid geavtlaš fuolaheapmi. Oahpahas lea seammás mielde addimin biebmováhnemiid ja mánáidsuodjalusbálvalusaid oktasaš máhttovuodá ja oktasaš áddejumi čuovvuleamis mánáid geain leat álgoálbmotvuoigatvuodát.

KOMBA nammasaš oahpahasprográmma ulbmiljoavkun leat biebmoruovttut ja mánáidsuodjalusa ja ásahasaid bargit. Dát prográmma addá oahpu earret eará mánáidsuodjalusa sámi mánáid ja bearrašiid birra, historjjálaš ja dálááiggi diliid birra mat váikkuhit dasa ja mánáid ja bearrašiid álgoálbmotvuoigatvuođaid mearkkašumi birra.

3.2.5 Sámedikki mearkkašumit

Sámediggi čujuha dasa ahte Mánáidsuodjaluslága §1.8 lea bajimus mearrádus mii dadjá ahte mánáidsuodjalus galgá vuhtiiváldit máná čearddalašvuođa, kultuvrra, giela ja oskku buot muttuin áššis. Sámi mánáid erenoamáš vuoigatvuođat galget fuolahuvvot. Mánnái buoremusa árvvoštallan lea mánáidsuodjaluslága ulbmilparagráfa guovddáš prinsihppa. Mearkkašumis láhkii boahdá maiddá ovdan ahte árvvoštallat mánnái buoremusa maiddá mearkkaša máná čearddalaš, gielalaš ja oskkolaš duogáš, ja maiddá ahte sámi mánáin leat álgoálbmogin sierra vuoigatvuođat nationála lágaid ja riikkaidgaskasaš konvenšuvnnaid bokte, mat galget fuolahuvvot.

Sámediggeráddi lea ovttas Norsk Fosterhjemsforening nammasaš biebmoruovttuserviin ovddideamen biebmoruovttufuolahusa sámi mánáid várás. Sámediggi ii dieđe galle sámi máná leat almmolaš fuolahusas, ja besset go sii doalahit iežaset giela dahje kultuvrra. Uhcán dutkan lea čadahuvvon sámi mánáid birra mánáidsuodjalusoktavuođas. Almmolaš statistihkain ii registrejuvvo sámi duogáš, ja danne eai gávdno dieđut das galle sámi máná ja nuora leat mánáidsuodjalusas. Mánáidsuodjalusbálvalusas váilot reaiddut mánáid sámi duogáža kártemii, ja dárbu lea ovddidit fágalaš standárddaid ja reaidduid dán dehálaš bargui. Danne leat Sámediggi ja Norsk Fosterforening ovttas dovddahan Mánáid-, nuoraid- ja bearašdirektoráhtii (Bufdirii) dárbbu dakkár kártenreidui mii áicá sámi mánáid gielalaš ja kultuvrralaš vuoigatvuođaid, go mánná lea mánáidsuodjalusa fuolahusas.

3.3 Bargu ja dienas

Bargu addá dietnasa ja iehčanasvuođa, ja buorida ovttaskasolbmuid ja bearrašiid eallindiliid. Bargu addá maiddá searvevuođa, ja váikkuha fáttmas-teapmái ja gullevašvuhthii. Oassálastin fidnodoaibmabargui lea dábálaččat dearvvašvuođavoddi-deaddji.

Sámit barget dál buot fidnuin ja ealáhusain. Sámi nissoniin lea dávjjit guhkit oahpu go

albmáin, ja sii barget dávjá almmolaš surggiin. SED-guovllus ledje 63,1 proseantta álbmogis gaskal 15 jagi ja 74 jagi barggus, dan ektui go davábealde Sáltoduoddara olggobealde SED-guovllu ledje 58,5 proseantta barggus. Vuolimus barggolašvuođaoassi SED-guovllus lei Davit Nordlándas gos barggolašvuohta lei 58,5 proseantta. Stuorámus ealáhusat SED-guovllus leat dearvvašvuođa- ja sosiálabálvalusat, hotealla- ja restaurántadoaibma, mas oktiibuot 40 proseantta álbmogis barget.

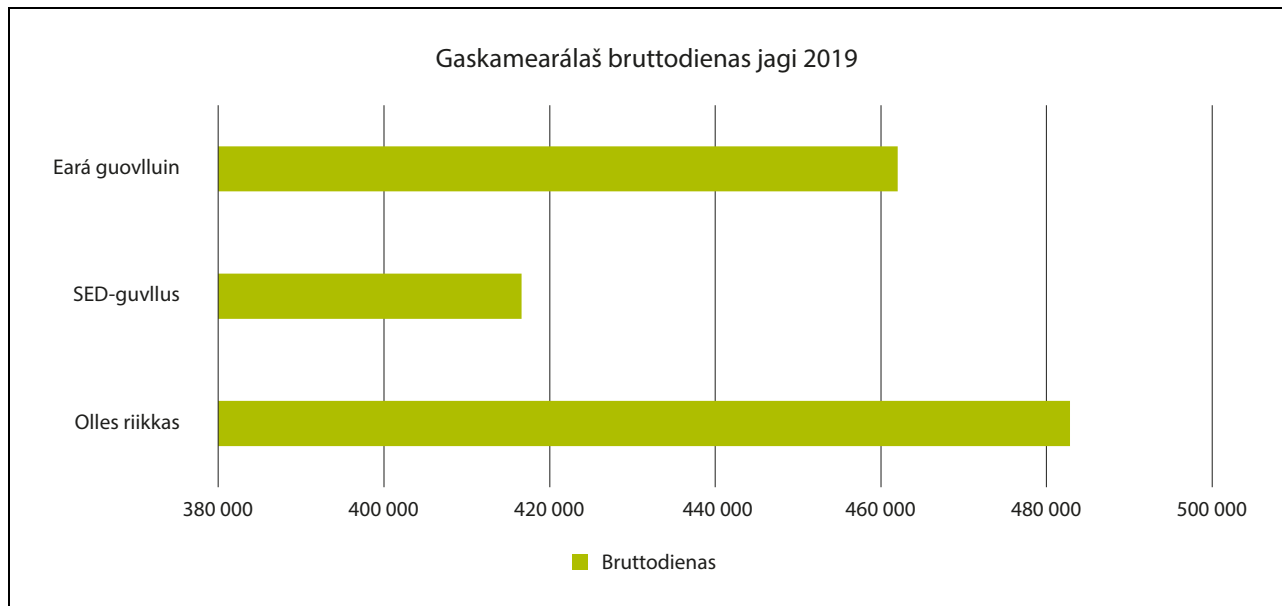
Ovddes áiggiid lávejedje lohkat ahte stuorra oassi sámi álbmogis gulai vuoddoealáhusaide, nu go eanadollui, guolásteapmái ja boazodollui. 1980-logus gulai sullii 20 proseantta sámi álbmogis vuoddoealáhusaide. Dattetge lea bargiid lohku vuoddoealáhusain njiedjan, ja dál bargá uhcit go juohke logát olmmoš SED-guovllus eanadoalus, vuovdedoalus dahje guolástusas (Sámi allaskuvla, 2021). Vaikke vel dál leat uhccán sámit geain lea boazodoallu váldofidnun, de lea čatnaseapmi boazodollui dehálaš ollugiidda, ja boazodoallu lea dehálaš kulturguoddi olles sámi servodagas.

Eanadoalldirektoráhta dieđuid mielde barget badjelaš 3000 olbmo sámi boazodoalus Norggas (Eanadoalldirektoráhta, 2023). Sámiide ii leat boazodoallu dušše fidnu, muhto maiddá eallinvuohki, nana čanastusain sámi gillii ja kulturoaimmaheapmái mii fáttmasta olles stuorra-bearraša. Dakkár logut eai gávdno mat mitalit gallásis oktiibuot lea čatnaseapmi boazodollui.

Vuoigatvuohta guollebivdui iežas vuonain lea dehálaš sámi kultuvrii ja ealáhussii ja váikkuha garrasit ássamii, ássanmillii ja eallinvuohkái ollu sámi riddoservodagain. Go dát vuoigatvuohta gáržžiduvvo, de dat čuohcá olles bearrašii ja sáhtta hedjonahttit eallinkvalitehta. Guolástanvuoigatvuođa árvvu ii sáhte dušše mihtidit ekonomalaš vuoittuin, muhto das lea stuorra mearkkašupmi ollu sámiid álbmotdearvvašvuhthii.

Maiddá nissoniid ja mánáid árbevirolaš meahcásteapmi, nu go murjen, gámasuinniid čuohppan ja barkedloggan, ja guollebivdu lagas jávrriin ja jogain, lea dehálaš sámi árvvuid ja árbevieruid gaskkusteapmái boahhtevaš buolvvaide. Go dát vejolašvuohta jávká dahje gáržu, de dat váivvida ollu váhneiid. Ovttasdoaibman buolvvaid gaskkas ja eará bearrašiguin nohká seammás go olmmoš fuolastuvvá boahhteáiggi dihtii ja ahte sáhttit gáhttet sámi kultuvrra ja árbevieruid.

Ráđdehus dovddasta ahte ođđa ealáhusberoštusain ja eanaguovlluide huksemis leat váikkuhusat sámi kultuvrii ja ealáhusdoaimmaheapmái. Ráđdehussii lea dehálaš čadahit politihka mii láchá diliid dakkár mearrádusproseassaide main

Govus 3.1 Gaskamearálaš bruttodienas jagi 2019, juogaduvvon SED-guvlui, eará guovlluide Sáltoduoddara davábealde ja olles riikki.

Gáldu: SSB Samisk statistikk (2022) Tabell 43

máhttu ja gulahallan buot guoskevaš áššebeliiguin lea vuodđun daid mearrádusaide mat dahkkojuvvojit. Dakkár áššiin mat sáhttet njuolgga váikkuhit sámi kulturdoaimmaheapmái ja sámi ealáhusaide, leat almmolaš eiseválddit geatnegahtton konsulteret Sámedikkiin dahje eará sámi beroštusaiguin, gč. sámelága 4. kapihttala.

Dálkkádatrievdamiin ja sisabahkkemiin lea negatiiva váikkuhus birrasii ja iešguđet sámi luondduvuđot ealáhusaid ja kulturdoaimmaheami eallivuđđui. Molsašuddi dálkkit dagahit stuorat lihkohisvuodarisikka. Árbodieđu geavaheapmi ii leat šat nu deaivil, ja seammás áitojuvvojit guohtu-neatnamat dávjjes sisabahkkemiid geažil. Oktii-buot dat sáhtta buvttiht psyhkalaš nodiid boazodolliide ja sidjiide geat doaimmahit eará sámi ealáhusaid ja sin bearrašiid. Loga eanet dálkkádaga ja birrasa birra 6.5.2 kapihttalis.

Sámit dieđihit uhcit bruttodienasa go dan maid earát dahket geat ássat seamma geográfalaš guovlluin. SED-guovllu álbmoga gaskamearálaš bruttodienas lei 416 600 ruvnno jagi 2019 (17). dat lea uhcit go olles riikka gaskamearálaš dienas ja daid eará guovlluin davábealde Sáltoduoddara. Guovllu álbmogis lea stuorat gaskamearálaš ealáhusdienas go olles riikka gaskamearálaš ealáhusdienas.

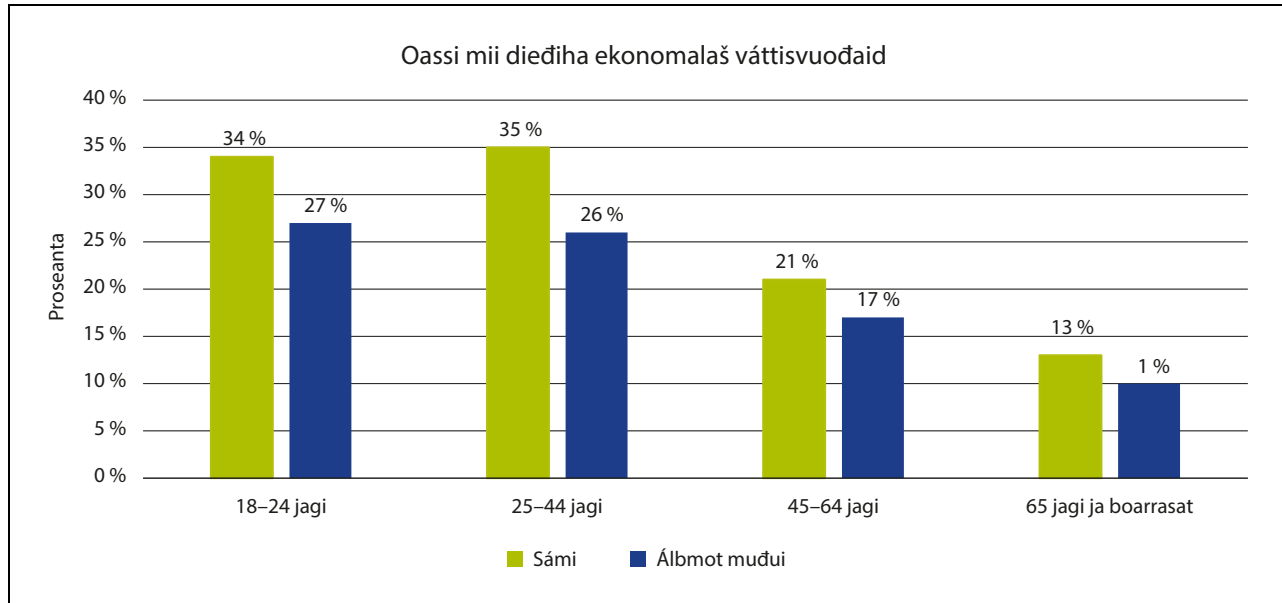
Bohtosat fylkkadearvašvuodáiskkademiin Nordlánddas, Romssas ja Finnmárkkus čájehedje ahte ekonomalaš váttisvuodát ledje mealgat dábalappot sámiin go álbmogis muđui, sihke nis-

soniin ja albmáin. Sullii okta juohke njealját sápmelaččas almmuhedje ahte lei váttis birget juohkebeaivválaš eallimis, dan ektui go álbmogis muđui lei dušše okta viđa olmos geat dan dieđihedje.

Seamma erohusa oaidnit go buohtastahttit sámiid Davvi-Norggas olles riikka oppalaš álbmogiin FHUS-iskkademiin. Go geahčadit iešguđet ahkejoavkkuid, de lea erenoamážit ahkejoavkkuin 18–24 jagi ja 25–44 jagi ahte leat erohusat gaskal sámiid ja álbmoga muđui. Dáin ahkejoavkkuin lea sullii okta sápmelaš golmma sápmelaččas geat dieđihit ekonomalaš váttisvuodaid, dan ektui go álbmogis muđui lei sullii okta njeali olmos geat dan dieđihedje (geahča govvosa 3.2).

Ekonomalaš váttisvuodát leat oppalaččat dábalappot olbmuid gaskkas geain lea uhcit oahppu FHUS-iskkademiin, muhto erohusat leat čielgaseappot sámiid gaskkas go álbmogis muđui. 32 proseantta sámiin geat leat čadahán vuodđoskuvlla dahje joatkkaoahpu dieđihit ekonomalaš váttisvuodaid, dan ektui go 24 proseantta álbmogis muđui leat čadahán vuodđoskuvlla dahje joatkkaoahpahusa.

Ollu doaibmabijut leat čadahuvvon mat dagahit eanet geasuheaddjin ássat Davvi-Romsii ja Finnmárkui. Dat earret eará čoavdimii bargoaddivadis ja oahppoloana sihkkumii. Doaibmabijut dahket eanet geasuheaddjin sámi álbmogii ássat dáidda guovlluide, ovdamearkka dihtii manjá oahpu váldima.

Govus 3.2 Oassi mii vástida ahte lea viehka váttis/váttis/hui váttis oažžut ruđaid bistit fylkkadearvvašvuodaiskadeamiin (FHUS). Dieđut sámi álbmogis bohtet Nordlánddas, Romssas ja Finnmárkkus. Dieđut álbmogis muđui bohtet fylkkadearvvašvuodaiskadeamiin áigodagas 2019–2022.

Gáldu: FHUS/FHI

3.3.1 Nav, bargui guoski doaimbajut

Bargo- ja čalgohálddašeapmi (Nav) hálddaša mánggalágan bargui guoski doaimbajuid ja váikkuhangaskaomiid ovddidan dihtii searvadeami bargoeallimii. Dienassihkarastinortnet galgá addit ekonomalaš oadjebasvuoda olbmuid geat gaskaboddasaččat dahje bistevaččat eai sáhte searvat bargoeallimii, ja váikkuhit dietnasa ja eallindiliid dássemii.

Bargomárkandoaimbajut leat guovddáš váikkuhangaskaomiat bargomárkanpolitihkas. Doaimbajut leat oppalaččat, ii ge oktage doaimbajidju leat jurddašuvvon dušše sámi álbmoga várás. Doaimbajut galget dattetge juolluduvvot oktagaslaš árvoštallamiid vuodul ja heivehuvvot báikkálaš dárbbuide ja bargomárkana dillái. Doaimbajuid geavaheami ja lágideami galgá danne muhtun muddui sáhttit heivehit sámi álbmogii.

Bargo- ja čalgoetáhta lea ovddidan muhtun doaimbajuid sámi guovlluin mat leat heivehuvvovon daid guovlluid dárbbuide. Bargu doarjagiin lea bargomárkandoaimbajidju sin várás geat dárbbášit doarjaga háhkát dahje doalahit barggu. Sii ožžot čuovvuleami sin Nav-kantuvrra bargospecialistta bealis. Čuovvuleapmi heivehuvvo oktagaslaš dárbbuid vuodul. Doaimbajidju mihttun lea bistevaš čatnaseapmi bargoeallimii. Kárásjogas ja Guovdageainnus láchčojuvvojit dilit oasseáiggebargui maid sáhtta doaimmahit lotno-

lasat boazodoaluin. Nav Indre Salten Nordlánddas lea čađahan bargiid várás čoahkkanemiid main sámi kultuvra ja kulturáddejupmi lea leamaš fáddán.

Gielddat galget, sin ovddasvástádusa bokte sosiála bálvalusain Nav kantuvrras, buoridit sin eallindiliid geain lea heajos dilli, váikkuhit sosiála ja ekonomalaš oadjebasvuhtii, das maiddá ahte juohkehaš galgá oažžut vejolašvuoda eallit ja ássat iehčanassii, ja ovddidit sirdašuvvama bargui, sosiála searvadeapmái ja árjjalaš oassálastimii servodagas. Ovddasvástádussii gullet sihke eastadeaddji sosiála bargu ja oktagaslaš bálvalusat nu go diehtjuohkin, ráđit ja bagadeapmi, ekonomalaš veahkki, gaskaboddasaš ássanfálaldat, oktagaslaš plána ja kvalifiserenprográmma. Sosiála bálvalusat ja sosiálafágalaš bargu leat dehálaččat ollislaš bálvalusfálaldagas olbmuid geat vásihit sosiála váttisvuodaid, muhto maiddá gielddaid barggus eastadeames ahte dakkár váttisvuodát čuožžilit.

Dakkár statistihkka ii gávdno mii čájeha gallis sámi duogážiin ožžot iešgudet čalgodoarjagiid dahje sosiála bálvalusaid Navas. Ovdalis Saminoriskadeamiit eai leat váldán mielde Nav doarjaga fáddán iežaset dáhtagálduide. Saminor 3 váldá mielde gažaldagaid mat addet máhtu dan birra man muddui sámi álbmot oppalaččat ja boazosápmelaš álbmot erenoamážit ožžot doarjagiid dahje sosiála bálvalusaid Navas.

Boksa 3.2 Buoret Nav fáladat sámi álbmogii

Aarborten tjielte Nordlánddas čadaha proševtta mii čielggada vejolašvuoda buoridit Nav fáladaga máttasámi álbmogii, dainna mihtuin ahte eastadit vealaheami ja olggušteami. Giellahálddašanguovllu gielddain olggobealde Romssa ja Finnmárkku leat uhccán geahččaluvvon dakkár Nav fáladat mii lea heivehuvvon guovllu hástalušaide.

Aarborten tjielte gullá sámegeielaid hálddašanguovlui, ja áidna máttasámi guovlu Nordlánddas. Sámi álbmot geavaha almmolaš bálvalusaiddat mat seamma ollu go álbmot muđui, muhti dutkan čájeha ahte sis lea uhcit luohttámuš daidda bálvalusaiddat mat fálojuvvojit.

Proševtta váldodoaimbajijut leat:

- čielggadit vejolašvuodaid ovttasbargui gaskal iešguđet etáhtaid dainna ulbmiliin ahte ášahit eanet ollislaš fáladaga máttasámi sámi álbmogii
- kártet ja čadahit geavaheaddjiiskademiid vuodđun dasa ahte evttohit doaimbajijuid mat galget buoridit bálvalusfáladaga máttasámi geavaheddiide

- hábmet odđa modeallaid diehtjuohkimii ja gulahallamii sámi nuoraiguin Helgelánddas

Bajimus mihttun lea ahte máttasámi Nav geavaheaddjit galget oažžut eanet ollislaš ja oktiiheivehuvvon bálvalusaiddat, ja ahte bálvalusat galget leat buorebut heivehuvvon máttasámi gillii ja kultuvrii. Dan juksamii leat čuovvovaš oasseulbmilat hábmejuvvon:

- nannet máhtu máttasámi giela ja kultuvrra birra
- nannet dohkkehusa ja rámisvuoda sámi gillii ja kultuvrii
- eastadit olggušteami ja vealaheami
- nannet luohttámuša, oadjebasvuoda ja áddejumi Nav bálvalusaiddat ektui
- nannet eallinkvalitehta, loaktima ja hálddašeami

Nordlándda fylkkagiela lea leamaš mielde hábmemin proševtta.

Muhtun dutki čilge ahte boazodoallit buohcuvuoda oktavuodas ja doarjjadárbbu oktavuodas Navas leat ožžon fáladaga čadahit odđa oahpu dan sajis go čielggadit reastabargonávccaid dahje teknihkalaš veahkkeneavvuid mat sáhttet veahkehit sin joatkit ealáhusasteaset (18) (19). Dutki dieđiha ahte Navii leat addán dievaslaš fáladaga diehtjuohkima ja dili lámčima birra sámegeillii ge.

Neahttasiiddus nav.no leat dieđut dan birra ahte sáhtta dingot telefonságastallama Naviin davvisámegeillii ja das lea diehtjuohkinsiidu lahttuvuoda Álbmotoajus. Buot čálalaš oktavuodaváldimiidda mat bohtet Navii sámegeillii, vástiduvvo sámegeillii. Nav sámegeielfáladat geavahuvvo dattetge uhccán. Nav dieđiha ahte lea hástaleaddjin háhkat mielbargiid geain lea sámi giellagelbbolašvuodta ja doalahit gelbbolašvuoda go dat uhccán geavahuvvo.

Ovttasbarggus gaskal Nav oktavuodaguovddáza (NKS) ja Nav Romsa ja Finnmárku, Navas Guovdageainnus, álggahuvvo dál pilohta telefonbálvalusfáladaga oktavuoda davvisámegeielagiidda miehtá riikka. Pilohta fakkasta dan kapasitehta sámegeielas mii etáhtas Guovdageainnus lea (Nav Guovdageaidnu) NKS nammasaš spesialiserjuv-

von telefonbálvalusain. Pilohta ulbmil lea oažžut visogova bálvalusjearahallamiin sámegeillii Navas. Pilohta bistá golbma mánu odđajagimánu 1. b. rájes cuoŋománu 1. b. 2024 rádjai.

3.3.2 Sámedikki mearkkašumit

Buot gáržžidemiid ja olggobealde negatiiva váikkuhusaiddat submi lea dáruiduhttin odđa hámis, ja lea seamma buolva, sii geat dál leat boarráseappot, geat leat vásihan garra dáruiduhttima ovdal, geat fas besset dovdat dan váikkuhusaiddat.

Luondduressaiddat geavaheapmi lea leamaš ja lea ain hui dehálaš sámiid dearvvašvuhtii ja eallinkvalitehtii. Go stuorraservodaga njuolggadusat gáržžidit vejolašvuoda beassat ávkašuvvat luonddu resurssaiguin, de dat čuoheca olbmo vejolašvuhtii doaimmahit eallima. Sámi guovlluin das leat váikkuhusat árbevrrui ja eallineavttuid, mii fas sáhtta mielddisbuktit fysalaš ja psyhkalaš buohcuvuoda, lossamiela, morraša ja heajot eallinkvalitehta. Doaba «Luossamoraš» govvidan dán morraša.

Hástalusat maid guohtunealáhusat vásihit boraspiriid geažil eai leat namuhuvvon. Stuorra

boraspiremassimat dagahit ekonomalaš massiimiid boazoeaiggádiidda ja sávzaboanddaide, ja mielddisetbuktet stuorra psyhkalaš nodiid boazoeaiggádiidda ja olles bearrašii. Hástaleaddjin lea ahte árbediehtu, nappo vásáhusvuodot máhttu boazodoalu ja boraspiriid birra ii dohkkehuvo ja deattuhuvvo boraspirepolitihkas ja boraspirehálddašeamis.

Sámi vuoddoealáhusaid doaimmaheddjiide leat maiddá čuohcan sihke váttes dálkkádatlaš dilálašvuodát, stuorra ekonomalaš hástalusat ja stuorra bargonoađuheapmi ealáhusain. Váikkusat das čuhcet ovttaskasolbmui ja servodahkii mángga láhkai. Dat lea dagahan stuorra vuorjašuvvamiid, sihke fysalaččat ja psyhkalaččat, doaimmaheddjiide ja sin bearrašiid. Gielddaid dearvvašvuodabálvalusat leat diedihhan ahte fysalaš ja psyhkalaš noađuheamit doalus leat stuorra áittan boazodoalli dearvvašvuhtii, muhto maiddá olles bearraša dearvvašvuhtii, mii maiddá čuohcá mánáide.

3.4 Gulahallan almmolašvuodain iežas gillii

Sámelága giellanjuolggadusaid 3. kapihttalas leat mearrádusat vuoigatvuoda birra oazžut vástádusa sámegilli almmolaš hálddašeamis, vuoigatvuoda birra beassat geavahit sámegiela duopmostuoluin, Viessoláigoriidolávdegotti ektui, politiija- ja áššáskuhtineiseválddi ektui, rihkusfuolahusas, dearvvašvuoda- ja fuolahusásahusain ja vuoigatvuoda birra oktagaslaččat girkolaš bálvalusaide sámegillii. Dasa lassin leat mearrádusat vuoigatvuoda birra oahppopermišuvdnii háhkan dihtii máhtu sámegiela, ja sámegiela geavaheami birra gielddahálddahas ja álbmotválljen orgánain.

Maiddá buhcciid- ja geavaheddjiidvuoigatvuodalágas leat njuolggadusat dan birra ahte diehtujuohkin geavaheddjiide ja buhcciide galgá leat heivehuvvon vuostáiváldi oktagaslaš eavtuide, nu go ahká, rávisvuhtii, vásáhussii ja kultur- ja gielladuogázii. Dat guoská sihke gielddalaš dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalussii ja spesialistadearvvašvuodabálvalussii.

Ráddehus bargá joatkevaččat sihkkarastimiin doarváid dulkaid iešgudet gielaide. Láhka almmolaš orgánaid ovdasvástádusa birra dulkageavaheamis jna. (dulkaláhka) ásahuvvui ođđajagimánu 1. b. 2022 ja galgá leat mielde sihkkarastimin riektesihkarvuoda ja dohkálaš veahki ja bálvalusaid olbmuid geat eai máhte gulahallat dohkálaččat almmolaš orgánaiguin dulkka haga. Dulkaláhka addá sierralobi gáibádusas ahte geavahit gelbbo-

laš dulkka juovlamánu 31. b. 2026 rádjai. Lassin almmolaš orgánaid gelbbolašvuhtii geavahit gelbbolaš dulkka, bidjá láhka maiddá gáibádusaid dulkii, nu go buori dulkondábi, bealátkeahtesvuoda ja jávohisvuodageatnegasvuoda. Mánáid geavahit dulkan lea gildojuvvon.

Dulkaláhka geatnegahtta almmolaš orgánaid geavahit gelbbolaš dulkaid sámegiela daid dáhpáhusain maid dá lahka gusto. Sámegielaid geavaheami vuoigatvuoda muddejuvvo sámelága bokte. Sámelága giellanjuolggadusaid vuodul lea ovttaskasolbmui vuoigatvuoda beassat geavahit sámegiela beroškeahhtá ovttaskas dárogielmáhtus. Ollašuhhtin dihtii daid vuoigatvuodaid mat čuvvot sámelágas dárbbasit almmolaš orgánat dávjá geavahit dulkka. Nu bidjet ge sámelága njuolggadusat dan gáibádusa ahte almmolašvuoda galgá geavahit dulkka go lea dárbu vai sámegiela beset geavahit sámegiela gulahallamis orgánain.

Searvadahttin- ja mánggabealatvuodadirektoráhta (IMDi) lea nátionála fágaeiseváldi dulkomis almmolaš suorggis ja doaimmaha Nátionála dulkaregistarara. Dulkaid gealbudeami ovdasvástádus sámegiela lea jagi 2022 rájes sirdojuvvon OsloMetas Sámi allaskuvlii.

Almmolaš bálvalusaddi galgá juohkit dieduid, bagadit ja guldalit geavaheadjáid dahje buhcciid. Das lea erenoamáš mearkkašupmi ja politihkalaš ulbmil ahte dearvvašvuodabargiin lea máhttu sámi giela ja kultuvrras vai sáhttet addit sámiiide ollislaš dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusaid. Dulkka geavaheami ii galgga iešalddis buhttet njuolggá gulahallama gaskal buhcci ja dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusaid bargiid. Dulkka geavaheami ferte danne atnit sadjásaš čoavddusin, go eai leat sámegiela dearvvašvuoda- ja fuolahusbargit fidnemis

Vejolašvuoda fidnet sámegiela gelbbolašvuoda lea ráddjejuvvon ollu gielddain ja fylkka gielddain. Danne lea bajimus plánen rekrutteren dihtii ja oahpahan dihtii bargiid, vejolaččat gaskaboddasas dulkka dahje gáiddusdulkka geavaheami eaktun dasa ahte gielddat áiggi vuollái sáhttet ollašuhhtit geatnegasvuodaideaset iežaset sámegiela ássiide.

Spesialistadearvvašvuodabálvalusas lea dárbu dulkabálvalusaid olahttuvuoda vai sáhtta ollašuhhtit sámelága giellamearrádusaid. Dárbu lea čuovvulit Davvi Dearvvašvuoda «Nasjonalt prosjekt for talking på samiske språk» nammasaš čielggadusa dulkoma birra sámegielaide, ja maiddá Gaska-Norgga Dearvvašvuoda «Spesialisthelsetjenester til samisk befolkning i Midt-Norge» nammasaš raportta spesialistabálvalusaid

birra Gaska-Norgga sámi álbmogii sihkkarastin dihtii bálvalusaid fidnema (dulkoma) ja loktet specialistabálvalusa kapasitehta ja máhtu sámi álbmoga birra. Finnmárkku buohcevesus lea buhcciin geain lea šiehtadus Davvi Dearvvašvuoda ossodagain dahje leat lágiduvvon dohko, vejolašvuhta fidnet davvisámegielat dulkka áigodagas gaskal diimmu 8 ja 22 olles vahku.

Dulkon buohcci ja divššára gaskkas sáhtta dáhpáhuvvat jogo dulkkain gii lea lanjas, jiena/gova dahje telefonna bokte. Davvi Dearvvašvuhta oaččui bargamuššan Dearvvašvuoda ja fuolahusdepartemeantas čielggadit vejolašvuoda ásahtit nationála birrajándor dulkabálvalusa davvisámegillii, julevsámegillii ja máttasámegillii. Čielggadus lea čađahuvvon, ja loahppa-raporta lea válmmas.

4 Áŋgiruššansuorgi 2: Siskálastit sámi perspektiivvaid álbmotdearvvašvuodapolitihkkii

Ráđdehus áigu:

- rapporteret dán stuorradiggediedáhusa jagi 2027 Álbmotdearvvašvuodadiedáhusas
- árvoštallat sámi álbmoga vuhtiiváldima álbmotdearvvašvuodálága ođasmahttima oktavuodas
- árvoštallat doaimbajuid mat galget nannet sámi perspektiivva Álbmotdearvvašvuodaprográmmas
- nannet sámi oasi barggus ahkeheivehuvvon servodatovddidemiin
- fuolahit sámi perspektiivva ovddidanprográmmas vázzimii ja doaimmaide heivehuvvon lagasbirrasa ovddideami birra välljejuvvon fylkkain ja guoskevaš gielddain
- lahttudit olbmo álbmotdearvvašvuodapolitihkalaš ráđđái geas lea sámi duogáš

4.1 Álgu

Buorre álbmotdearvvašvuoha eaktuda surggiidrasttideaddji áŋgiruššama, ja báikkálaš servodagat leat dehálaččat beaktilis álbmotdearvvašvuodabargui. Danne lea gielddapolitihkalaš váikkuhangaskaomiin ja ovddidanbarggus ovttas álbmotdearvvašvuodálágain ja eará álbmotdearvvašvuodapolitihkalaš áŋgiruššamiiguin stuorra mearkkašupmi láchimis diliid buori eallimii giliin ja gávpogiin miehtá riikka.

Ásahan dihtii buriid báikkálaš servodagaid lea mielváikkuheapmi ja ássiidsearvvaheapmi hui dehálaš. Sihke gielddaláhka, plána- ja huksenláhka ja álbmotdearvvašvuodáláhka deattihit mielváikkuheami. Ráđdehusa ulbmil lea nannet sosiála guoddevašvuoda dakkok bokte ahte láchit diliid buriid eallineavttuide, alla eallinkvalitehtii, oassálastimii ja buriid bajáššaddan- ja lagasbirrasiidda, ja dat leat dehálaš vuhtiiváldimat sihke gielddapolitihkas ja álbmotdearvvašvuodapolitihkas.

Jagi 2023 geigii ráđdehus guokte diedáhusa mat čohkkehit ráđdehusa politihka daid surggiin, Meld. St. 27 (2022–2023) *Eit godt liv i heile Noreg – distriktpolitikk for framtida* ja Meld. St. 28 (2022–2023) *Gode bysamfunn med små skilnader*.

Hurdal-julggaštusas leat ráđdehusbellodagat deat-tastan ahte gielddat leat hui dehálaččat sámi servodagaid ovddideamis. Ráđdehus lea mearridan ahte jagi 2025 stuorradiggediedáhusas sámi giela, kultuvrra ja servodateallima birra, galgá leat erenoamáš fuomášupmi gielddasuorggis ja dan ovddasvástádusas ja daid vejolašvuodain mat fylkkagielddain ja gielddain leat addimis buriid bálvalusaid sámi álbmogii. Okta diedáhusa ulbmiliin lea čuovvulit guoskevaš áŋgiruššansurggiid diedáhusas Died. St. 13 (2022–2023) *Sámi giella, kultuvra ja servodateallin – Gelbbolašvuoha ja rekrutteren mánáidgárddiin, vuoddoeahpahas ja alit oahpus* ja dán diedáhusas sámi álbmoga álbmotdearvvašvuoda ja eallindiliid birra.

Ráđdehus geige álbmotdearvvašvuodadiedáhusa juohke stuorradiggeáigodaga. Áigumuššan lea čujuhit politihkalaš háltti, muhto maiddái raporteret barggu stáhtusa. Jagi 2027 álbmotdearvvašvuodadiedáhusas galgá leat sámi oassi, mii raportere dán diedáhusa čuovvuleami stáhtusa.

Vuolábealde válddahuvvojit dehálaš álbmotdearvvašvuodapolitihkaš áŋgiruššamat main lea mearkkašupmi eallinkvalitehta ja guoddevašvuoda nannemii báikkálaš servodagain, deattuhettiin álbmotdearvvašvuodálága, čatnaseami plána- vuogádahkii, ja erenoamážit dakkár áŋgiruššamiid go álbmotdearvvašvuodaprográmma, ahkeheivehuvvon Norgga, vázzimii ja doaimmaide heivehuvvon lagasbirrasiid ovddideami ja Álbmotdearvvašvuodapolitihkalaš ráđi.

4.2 Álbmotdearvvašvuodáláhka

Norgga álbmotdearvvašvuodapolitihka rámmán lea álbmotdearvvašvuodáláhka. Dán lága ulbmil lea váikkuhit dakkár servodatovddideapmái mii ovddida álbmotdearvvašvuoda ja maiddái mii dásse sosiála dearvvašvuodaerohusaid. Álbmotdearvvašvuodabargu galgá ovddidit álbmoga dearvvašvuoda, loaktima, buriid sosiála ja biraslaš diliid ja leat veahkin eastadeamen psykalaš ja somáhtalaš dávdmaid, vahágiid dahje gillámušaid. Láhka galgá sihkkarastit ahte gielddat, fylkka-

gielddat ja stáhta dearvvašvuodaeiseválddit čadahit doaibmajuid ja oktiivevehit iežaset doaimma álbmotdearvvašvuodabarggus dohkálaččat.

Norgga álbmotdearvvašvuodapolitiikka galgá maiddái ovddidit buori dearvvašvuoda sámi álbmogis. Dan sajis go ovddidit sierra doaibmajuid sámi álbmoga várás, lea váldostrategiija ahte sámi perspektiivvat galget buorebut báidnit álbmotdearvvašvuodapolitiikka, nu ahte sámi perspektiivvat váldojuvvojit vuhtii. Dán stuorradiggedieđahusa vuodđun lea ahte Norgga álbmotdearvvašvuodapolitiikka galgá leat eanet eanetlohkoálbmoga várás, ja ahte lea dárbu doaibmajuide mat sihkkarastet sámi perspektiivvaid vuhtiiváldima.

Gielddat ja fylkkagielddat leat dehálaččat ovdideamis buori dearvvašvuoda ja eallinkvalitehta álbmogis. Gielasuorggis leat mánga váikkugaskaoami dán doibmii bálvalusaddin, váldedoaimmaheaddjin ja servodatovddideaddjin. Maiddái Hurdal-julggastusas čuožžu ahte gielddain lea mearrideaddji mearkkašupmi sámi servodagaid ovddideamis.

Álbmotdearvvašvuodáláhka bodii fápmui jagi 2012, ja nu ásahuvvui vuogádatleppo álbmotdearvvašvuodabargu gielddain ja fylkkagielddain. Dehálažžan lei vuordamušasaheapmi gielddaide ja fylkkagielddaide sátnádit iežaset álbmotdearvvašvuodahástalusaid čálalaččat, fakkastit hástalusgova plánastrategiijii mii hábmejuvvo juohke njealját jagi ja čadahit dárbašlaš doaibmajuid. Álbmotdearvvašvuoda visogova láhkaásahusa 3.

paragrafas boahtá ovdan ahte dakkár gielddain main sámi álbmogis jáhkkimis leat erenoamáš álbmotdearvvašvuodahástalusat, galgá daid árvoštallat.

Ii leat guorahallojuvvon man muddui gielddaid ja fylkkagielddaid álbmotdearvvašvuodavisogovat árvoštallet erenoamáš álbmotdearvvašvuodahástalusaid sámi álbmogis. Jáhkkimis dat dattetge dáhpuhuvvá muhtun muddui, earret eará dan sivas go máhttovuoddu sámi álbmoga dearvvašvuoda birra lea ráddjejuvvon ja ahte dieđut gielddadásis váilot. Dattetge leat njuolggadusat eaktudan ahte visogovva galgá vuodđuduvvot kvalitaatiiva dieđuide, earret eará mielváikkuhanproseasain.

Álbmotdearvvašvuodálága ferte geahččat plána- ja huksenlága oktavuodas. Dehalaš mihttun lea earret eará ovddidit álbmoga dearvvašvuoda ja eastadit sosiála dearvvašvuodaerohusaid ja sihkkarastit sámi kultuvrra, ealáhusdoaimmaheami ja servodateallima luondduvuodosa. Plána- ja huksenlága § 5-4 olis sáhtta Sámediggi ovddidit vuostealkámuša dakkár plánaide go áššis lea hui stuorra mearkkašupmi sámi kultuvrii dahje ealáhusdoaimmaheapmái.

Nationála vuordamušain regionála ja gielddalaš plánemii áigodahkii 2023–2027 čuovvu ahte sámi álbmot ja nationála minoritehtat galget beasat searvat ja váikkuhit áššiide mat gusket sidjiide. Sámeláhka sisttisdoallá erenoamáš geatnegašvuoda konsulteret Sámedikkiin ja eará sámi

Boksa 4.1 Kárášjoga gieldda gielddaplána servodatoassi

Gielddaplána servodatoassi lea vuodđuduvvon dan višuvdnii ja árvovuodđui ahte Kárášjohka galgá leat fátmasteaddji sámi servodat.

Servodatplána váldá ovdan earret eará álbmotdearvvašvuoda ja eallinkvalitehta fáddán. Plánas čalmmustahttojit gieldda álbmotdearvvašvuodahástalusat, deattuhettiin mánáid ja nuoraid dili. Plána ulbmil lea ásahit buriid bajásšaddandiliid ja eallineavttuid mánáide ja nuoraide gielddas, ángiruššat eastademiin ja váikkuhit fátmasteapmái ja oassálastimii. Kárášjohka háliida leat ahkeheivehuvvon giella, earret eará dainna lágiin ahte láchit diliid deaivvademiide buolvvaid gaskkas.

Hábmen dihtii buori ja guoskevaš plána boahhteáiggi Kárášjohkii lea govda mielváikkuheapmi álbmoga bealis leamaš dehálaš, oktan mielváikkuhemiin mánáid ja nuoraid,

ealáhuseallima, politiikkáriid ja gieldda bargiid bealis. Iešguđet vuogit ja arenat leat geavahuvvon sihkkarastin dihtii fátmasteaddji ja rabas proseassa. Mii čadaheimmet ássiidiskadeapmi mas oaččuimet badjel 1400 vástádusa, ealáhusealliniskadeami ja Mánáidbálgá. Mánáidbálggis lea reaidu mas mánát ja nuorat álkit sáhttet registreret ja bidjat kártii mo sii geavahit iežaset lagasbirrasa, vuodđun mielváikkuheapmái báikkálaš plána-proseassain.

Iešguđet lágideamit leat čadahuvvon nu go álbmotčoahkkimat, utopiijabájit ja bájit politiikkáriiguin ja gielddanjunnošiiguin. Árvalusat mielváikkuhanproseassain leat mielde ángiruššansurggiid ulbmiliin ja strategiijain. Erenoamážit ássiidiskadeapmi ja mánáid ja nuoraid árvalusat leat deattuhuvvon.

beroštusaiguin, nu go giliservviiguin, orohagai-
guin ja báikkálaš organisašuvnnaiguin. Sáme-
dikki vuostecealkinvuoigatvuohta plánaáššiin fuo-
laha konsultašuvdnageatnegasvuođa daid áššiin.
Geatnegasvuohta fállat konsultašuvnna báikkálaš
sámi beroštusaide gusto beroškeahtá Sámedikki
vuostecealkinvuoigatvuođas, ja lassin plána- ja
huksenlága mielváikkuhanmearrádusaide. Miel-
váikkuheapmi plána- ja huksenlága vuodul galgá
álggahuvvot nu árrat go vejolaš plánaproseassas.

Plánareaidut leat maiddái dehálaččat go
galgá láhčit diliid sámi kultuvrra, ealáhuseallima
ja servodaga ovddideapmái, dás maiddái sáme-
gielaid gáhttemii ja nannemii.

Ráddehus áigu álbmotdearvvašvuođalága
diedihuvvon ođasmahttima oktavuodas árvvoštal-
lat mo sámi álbmotdearvvašvuođahástalusat árv-
voštallojit álbmotdearvvašvuođadoaibmabijuin, ja
árvvoštallat doaibmabijuid doahttaleami nanne-
mii.

4.3 Sámi perspektiivat álbmotdearvvašvuođaoahpuin

Dearvvašvuođa- ja sosiálafágaoahpuid nationála
njuolggadusat (Rethos) gáibidit ahte buot sosiála-
ja dearvvašvuođafága studeanttat galget dovdat
sámiid vuoigatvuođaid, ja sis galgá leat máhttu ja
ádejjupmi sámiid stáhtusis álgoálbmogin.

Dehálaš lea ahte vuordámušat gelbbolašvuhtii
sámi gielas ja kultuvrras eai biddjo dušše oah-
puide mat deaivvadit sámi álbmogiin, muhto

Boksa 4.2 Norgga fierpmádat oahpu ja dutkama várás dearvvašvuođaovddideamis

Norgga fierpmádagas oahpu ja dutkama várás
dearvvašvuođaovddideamis lea mihttun nan-
net oahpu ja dutkama dearvvašvuođaovddi-
deami alit oahpus, dutkaninstituhtain ja servo-
dagas muđui. Álbmotdearvvašvuohta ja dear-
vvašvuođaovddideapmi leat komplementára
suorggit, ja fierpmádaga mihttun lea nannet
goappašagaid. Dearvvašvuođaovddidanfierp-
mádat ásahuvvui jagi 2010 ja oáččui dálá
namas jagi 2022. Das leat mielde oahppoása-
husat mat fállat oahppoprográmmaid álbmot-
dearvvašvuođas ja/dahje dearvvašvuođaovd-
dideamis.

maiddái oahpuide daid fágaolbmuid várás geat
barget servodatplánemiin ja vuogádatdásis, earret
eará álbmotdearvvašvuođakoordináhtorat ja giel-
daid váldodoaktárat. Servodatmedisiinna spesia-
listaoahppu gáibida buori máhtu dear-
vvašvuođaovddideaddji ja eastadeaddji barggus, ja
bálvalusovddideaddji vugiin.

Norgga fierpmádat oahpu ja dutkama várás
dearvvašvuođaovddideamis hábme vuoddogeal-
bosurggiid bachelor- ja mastergrádoahpuide
dearvvašvuođaovddideaddji barggus ja álbmot-
dearvvašvuođadiehtagis. Departemeantta ja fierp-
mádaga gaskasaš gulahallan lea ásahuvvon dainna
áigumušain ahte digastallat vejolaš gáibádusaid
oahpuin mat válddahit mo sámi perspektiivvat gal-
get fuolahuvvot servodatplánemis.

4.4 Prográmmat álbmotdearvvašvuođabargui gielddain

Stáhtas, fylkkagielddain ja gielddain leat iešguđet
váikkuhangaskaoamit sámi álbmoga hástalusaid
ja dárbbuid dustemii. Ollu váikkuhangaskaoamit
ovddidan dihtii buori dearvvašvuođa ja eallin-
kvalitehta Norgga álbmoga várás doibmet maid
bures sámi álbmoga várás. Eaktun lea dattetge
ahte dás dohko ferte láhčit dili dakkár doaibmabi-
juide ja movttiidahttit dakkár doaibmabijuid ovddi-
deapmái mat erenoamážit dustejit sámi álbmoga
hástalusaid.

Ollu dábalaš álbmotdearvvašvuođadoaibmabi-
jut čadahuvvojit riikka gielddain ja fylkkagiel-
ddain. Dasa lassin čadahuvvojit ollu prošeavttat ja
geahččaladdamat nannen dihtii neavvobumbbá.
Prográmma álbmotdearvvašvuođabargui giel-
ddain ásahuvvui jagi 2017, logijahkásaš ángirušša-
min.

Prográmma galgá láhčit bargovugiid, doaib-
mabijuid ja reaiduid máhttovuđot ovddideapmái,
ja movttiidahttit ovttasbargui gaskal gieldda-
suorggi ja dutkanbirrasiid ovddidanbargguin. Ulb-
milin lea nannet ángiruššama psyhkalaš dearvvaš-
vuođain ja gárreneastademiin oassin gielddaid
ovddidanbarggus, ja loktet gielddaid gelbbolaš-
vuođa máhttovuđot doaibmabijuid ovddideamis,
implementeremis ja evalueremis.

Doarjjaruđat mannet gielddaide main leat jur-
dagat mo ovddidit ođđa doaibmabijuid pro-
grámma ulbmila siskabealde vuodđuduvvon sin
hástalusgovvii, ulbmiliidda ja plánaide. Buot
doaibmabijut ja vuogit mat ovddiduvvojit/
geahččaluvvojit doarjjaortnega rámma sisk-
kabealde, galget evaluerejuvvot. Nu mo pro-

grámma dál lea hábmejuvvon, lea váldodeaddu biddjon oppalaš eastadeaddji doaibmajuid mat leat jurddašuvvon mánáide ja nuoraide ja guoskevaš rávesolbmuide sin eallimis. Doarjaortnega ruđat juolludovvojit fylkkagiellaide mat fas addet ruđaid viidáseappot giellaide sin hástalusaid ja dárbbuid vuodul. Fylkkagiellat galget maiddái fállat bagadusa ja doarjaga dárbovártimis, doaibmajuid ovddideamis ja evalueremis. Fylkkagiellat doibmet maiddái čanastahkan dutkanbirrašiid gaskkas. Ollu dain doaibmajuin mat ožžot ruđaid prográmma bokte, leat olggo-bealde dearvvašvuodasurggiid ja leat vuodđuduvvon oahppo- ja astoáiggesuorgái ja čatnasit váhnenbagadeapmái.

Prográmmas eai leat dál proševttat main lea erenoamáš sámi profiila. Dat lea danne go prográmma lea jurddašuvvon oppalaš áhahussan ja galgá fátmastit buot mánáid ja nuoraid ja sin bearrašiid. Porsáŋgu ja Kárašjoga gielladain leat doaibmajut prográmma bokte, muhto dat eai leat erenoamáš sámi proševttat.

Dearvvašvuoda- ja fuolahusdepartemeanta áigu jagi 2024 árvvoštallat doaimmaid mat movtti-dahttet eanet dakkár proševttaide álbmotdearvvašvuodaprográmma siskabealde mat dustejit sámi álbmoga hástalusaid.

Álbmotdearvvašvuodaprográmma vásáhusat čájehit ahte berre hábmet oppalaš proševttaid mat fátmastit buot ulbmiljoavkkuid, maiddái sámi mánáid ja nuoraid. Raporta Institute of Health Equity nammasaš dearvvašvuodainstitutas Londonis rávve áhahit doaibmajuid nu ahte dat doibmet buoremusat sidjiide geat dan dárbašit eanemusat, muhto leat buorit buohkaide (20). Ovdamearkka dihtii sáhtta álggahit doaibmajui mii giedahallet cielaheami, vuortnuheami ja vealaheami olles ulbmiljoavkku vuostá, muhto ahte doaibmajuid áhahuvvo nu ahte dat giedahallá dakkár cielaheami maid sámi mánát ja nuorat vásihit. Dat sáhtta maiddái mearkkašit ahte addo vejolašvuota ovddidit dakkár doaibmajuid mat giedahallet fáttáid mat leat eanet guoskevaččat sámi mánáid- ja nuoraidálbmogii.

4.5 Ahkeheivehuvvon Norga

Sámi perspektiiva galgá nannejuvvot barggus ahkeheivehuvvon Norggain.

Demográfalaš rievdamat eanet vuorasiiguin, ja eanebuin geat ellet mánja jagi ealahagas, gusket maiddái sámi álbmogii. Ollu sámit ássat boaitobeali gielladain mat erenoamážit vásihit boarás-muvvi álbmoga ja ahte nuorat ássat fárrerit eret.

Boksa 4.3 Vuorasmuvvan sámi servodagas

Aldring i et samisk samfunn nammasaš raporta vuorasmuvvama birra sámi servodagas čájeha mo boaittobeliid sámi servodaga ássat válddahit iežaset servodaga ja vuordamušaid vuorasvuhtii, ja makkár sadji vuorasmuvvamis lea gielladain plánadokumeanttain ja bálvalusaid lágideamis (21). Eallinkvalitehtii lea dehálaš beassat orrut iežas ruovttus ja lagasbirrasis ja beassat searvat doaimmaid ja bisuhit sohkašvuoda. Hástalusat guhkes gaskaiguin almmolaš bálvalusaide, oktasašfálaldagaid váilevašvuota ja heajos digitála gálggat dagahit ahte olmmoš dárbbasa veahki. Hástalusat lea maiddái go váilot heivvolaš ásođagat eallinagistandáidain. Danne leat buhcciidsiidat dahje fuolahusásođagat áidna molssaeaktun go veahkedárbu gártá stuoris uhccán eastadandoaimmaid geažil. Dáhpin lea ahte bearaš fuolaha iežas vuorasiid go sii šaddet veahkedárbašedjain ja bearaš vuordá guhká ovdal go bivdá veahki gielladain. Raporta čájeha maiddái ahte vuorasiid berošit maiddái nuorat buolvvaid boahhteáigis ja sin vejolašvuodain sáhttit sajáiduvvat ja viidáseappot ovddidit báikkálaš servodaga.

Ráđdehus háliida buorebut ahkeheivehuvvon servodaga vai eanebut besset vásihit eanet buoriid jagiid buoriin dearvvašvuodain ja doaimmain, ja ahte eanebut besse oassálastit servodahkii nu mo sii háliidit, nu go bargui, eaktodáhtolašvuhtii, kultureallimii ja bearrašii. Dat eaktuda ánggiruššama mánjga arenas. Eastagiid oassálastima vuostá ferte uhcidit ja sihke eiseválddit, báikkálaš servodagat, ealahuseallin ja almmolaš bálvalusat fertejit plánain vuhtiváldit eanet vuorasiid ja juohkehaš berre árat ráhkanit iežaset vuorasvuhtii. Dearvvašlaš ja árrjalaš vuorasmuvvan lea čadamanni fáddá Álbmotdearvvašvuodadieđáhusas ja lea eaktun ráđdehusa bargui eanet guoddevaš dearvvašvuoda- ja fuolahuspolitihkkii.

Stuorradiggedieđáhusain Meld. St. 24 (2022–2023) *Felleskap og meistring – Bo trygt heime* bidjá ráđdehus ovdan ollislaš ánggiruššama surggiin báikkálaš servodagat, ásođagat, bálvalusat ja bargit. Stuorradiggedieđáhus deattuha buoret ásođatčovosiid ovddideami miehtá riikka vuorasmuvvi álbmoga várás, ja ráđdehus lea dieđihan

sierra vuorrasiidásodatprográmma. Ođastusas lea Prográmma ahkeheivehuvvon Norgga 2030 várás guovddázis das ahte oaččuhit buoret modeallaid ahkeheivehuvvon servodatovddideapmái dakkár surggiin go dearvvašvuhta, ásodagat, sosiála ja fysalaš doaimmat. Guovddázis ahkeheivehuvvon Norgga várás lea ovddasvástádus prográmmas ja dat doaimmaha nationála fierpmádaga ahkeheivehuvvon gielddaid várás, mas 218 gieldda leat mielde. Prográmmii gullá maiddá guoibmevuhta iešguđet organisašuvnnaiguin, ja ovttasbargu eaktodáhtolašvuodain oaččuhan dihtii eanet aktiivalaš senioraid. Maiddá kampánnja boahhtevaš vuorrasiid buolvvaid várás čađahuvvo, váikkuhan dihtii sin plánet iežaset boarisvuoda árat dakkár surggiin go heivvolaš ásodat, dearvvašvuhta ja sosiála doaimmat, earret eará dieđuiguin neahtta-siiddus planleggelitt.no. Barggu dehálaš ulbmiljoavkun leat gielddat, ja prográmma veahkeha gielddaid bagademiin ja oaivademiin ja ovttasbarguin ahkeheivehuvvon čovdosiid ovddide-miin. Dakkár ángiruššansurggiid ovdamearkan

leat lagasbirasdoaimmat, olgoguovllut, johtolátčovdosat ja olahahhti kulturdoaimmat. Eaktun lea vuorrasat ássiid mielváikkuheapmi, ja guovddáš fállá oahpahusa gielddaid vuorrasiidrádiide miehtá riikka. Diehtujuohkin, bagadeapmi ja ovdamearkkat leat čohkkejuvvon neahtta-siidui aldersvennlig.no.

Mánja gieldda sámi álbmogiin oassálastet nationála fierpmádahkii. Ráđdehus áigu nannet sámi perspektiivva barggus ahkeheivehuvvon servodatovddideamiin, ja Dearvvašvuodadirektoráhta ja Ahkeheivehuvvon Norgga guovddáš, ovttas Sámedikkiin, Sámedikki vuorrasiidrádiin ja gielddalaš doaimmaheddiiguin, áigot geahčadit lagabui mo sáhtta láchit dili buorebut buori ja árjjalaš boarisvuoda daid vuorrasiidda geain lea sámi duogáš.

Ollugat vuorrasat sámit háliidit eanet deaivvadásajiid, erenoamážit sámiide geat áset Oslos ja eará gávpogiin. Muđui čujuhuvvo dárbbu dulkonbálvalusaide ja bargiide dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusas geat hálddašit sáme-giela. Oslo gielddas leat sámit ovddastuvvon guovddáš vuorrasiidrádis.

Boksa 4.4 Sámedikki vuorrasiidstrategiija

Sámedikki vuorrasiidstrategiija (22) [Sámi vuorasolbmot] lea hábmejuvvon lagas ovttasbarggus Sámedikki vuorrasiidrádiin. Dat ovdandoallá ahte sámi vuorrasat leat resursan servodahkii ja ahte sii galget besset eallit eallimiiddiset dásseárvosat sápmelažžan ja dásseárvosaš olmmožin. Lassin buriid ja heivehuvvon dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusaide mearkkašupmái deattuhuvvo ahte sámi vuorrasat galget oazžut vejolašvuoda doaibmat árjjalaš oassálastin searvevuodas doppe gos sii áset. Sin attus lea dehálaš servodahkii ja báikkálašbirrasii, ja dat addá vuorrasiidda gullevašvuoda ja buoret eallinkvalitehta. Vuorrasiin lea dehálaš doaibma sámi historjjá, vásahusaid ja árbedieđu seailuheamis, ja dillet galget láchčojuvvot buolvasearvevuhtii ja máhtto-gaskkusteapmái.

Strategiija čujuha maiddá dasa ahte sámi giela ja kultuvrra olaheapmi lea dehálaš vuorrasiidda dakkár oktavuodain go dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusain, kulturfáldagain ja astoáiggedoaimmain. Sámediggi meannudii strategiija juovlamánus jagi 2023 ja dat galgá čuovvuluvvot doaibmaplánain.

4.6 Vázzimii ja doaimmaide heivehuvvon lagasbirrasiid ovddideapmi

Sámi perspektiiva galgá fuolahuvvot ovddidanprográmmas vázzin- ja doaibmanládís lagasbirasovddideami várás. Prográmma galgá čađahuvvot válljejuvvon fylkkain ja gielddain, muhtumat dain maiddá sámi álbmogiin. Álbmotdearvvašvuoda-barggus lea dakkár buriid ja sosiálalaččat guoddevaš lagasbirrasiid ja báikkálaš servodagaid ovddideapmi dehálaš ángiruššansuorgi, sihke gávpotlaš ja boaitto-beale birrasiin, mat ovddidit dearvvašvuoda eallinkvalitehta ja mat leat sihke doaibmaovddideaddjit ja doaibmaláđđasat buot ahkejoavkkuid várás. Jaskesčohkkán ja uhccán fysalaš lihka-deapmi juohkebeaivválaš- ja bargoeallimis oazžu stuorra mearkkašumi maiddá dávddaide mat eai njoamo, geahča lagat máinnašeami 6. kapihttalas.

Lagasbiraskvalitehtat leat sosiálalaččat botnjut juogaduvvon. Olbmui geain lea vuollegis sosioekonomalaš posišuvdna, lea uhcit vejolašvuhta beassat luonddu- ja ruonasguovlluide main lea buorre kvalitehta, muhto ávkástallet eanet daiguin (20). Vuorrasat, uhcimus mánat ja doaibmavádjigat sorjájit erenoamážit ásodatlagas guovlluin fysalaš ja sosiála doaimmaid várás. Sii dárbbasit maiddá oanehis gaskka beaivválaš

doaimmaide, luonddu- ja ruonasguovlluide beas-sanvejolašvuodain, mátkegeainnuiguin áhpásmahttima várás ja oadjebas vázzin- ja sihkkelastingeainnuiguin ovdan ruoktot skuvlii ja astoáigge-doaimmaide, jna. Danne ferte lagasbirrašiid fysalaš ja sosiála kvalitehtaid hábmet nu ahte sáhtta oažžut buoremus ávkki resurssain servodahkii ja buohkaide, seammás oažžut daid doaibmat buoremusat sin várás geat dan dárbbasit eanemusat. Seamma láhkai ferte fuolahit buriid olgoguovlluid mánáidgárddiin ja skuvllain, stoahkansiljuin ja lagasbirasrusttegiin, ja lagasbirasolgoeallimii.

80 proseantta Norgga álbmogis ássat gávpoigiin ja čoahkkebáikkiin. Doppe lea čohkiideapmi, kollektiivafálaldagat olámuttus, sihkkelastin- ja vázzingeainnut ja seammás doppe suodjalit ruonasareálad ja lagasluonddu dehálaš ángiruššansuorin ásahan dihtii sosiála guoddevaš lagasbirrašiid ja ránnjagottiid. Ollu sámiguovlluin fárrerjit olbmot eret, mii dagaha ahte uhcit báikkálaš servodagat ožžot hástalusaid iešguđet fálaldagaid bisuhemiin.

Čuovvuleapmin departemeantta doaibma-plána fysalaš doaimmaid várás áigodahkii 2020–2029 álggahuvvon ovddidanbargu doaibmaovddideaddji lagasbirrašiguin dainna áigumušain ahte ásaht ovddidanprográmma gávpot- ja eanagoddegávpoigiid várás. Ráđdehus čuovvula dan sihke álbmotdearvvašvuodadieđáhusas ja Bo trygt hjemme-odastusas mas prográmma gehččojuvvo ahkeheivehuvvon báikkálaš servodagaid okta-vođas. Ráđdehus áigu nannet nátionála oktiiveiveheami ja doarju fylkkaid ja gielddaid máhtuin ja reaiduiguin plána- ja ovddidanbarggus ja surggiidgaskasaš ovttasbarggus. Dat lea ovddidanprográmma dehálaš ulbmil. Prográmma galgá leat katalysáhtor buoret ovttasbargui buot dásiin ja dan galget eará gielddat prográmmas sáhttit geavahit. Bajimus ulbmiliid gaskkas galgá leat buorebut oktiiveivehuvvon árja ja beaktilat resursageavaheapmi buot dásiin, ja buoret ja dássi-deappo juogaduvvon fysalaš ja sosiála lagasbiras-kvalitehtat. Heivvolaš modeallat hábmen sihke boaittoeale gielddaide main leat stuorra gaskkat ja gávpotgielddaide galgá gullat ovddidanprográmmii. Seammá guoská gealbudeapmái, vásahusjuogadeapmái ja bagadeapmái earret eará vázzimii ja doaimmaide heivehuvvon doaibmabijuid birra, ahkeheivehuvvon doaimmaid birra, olgoáibmoberoštusaid ja ealáhusdoaimmaid gaskavuoda birra. Áigumuš lea ahte fylkkagielddat fuolahit oktiiveivehanrolla ovttasdoaibmamis oas-sálasti gielddaiguin iešguđet gielddain. Ahkeheivehuvvon gielddaid nátionála fierpmádagas leat

čohkkejuvvon ovdamearkkat oppalaččat hábmejuvvon ja ahkeheivehuvvon olgoguovlluin mii dahká álkibun lihkadit ja čadahit fysalaš doaimmaid (23).

4.7 Sámi jietna nátionála álbmotdearvvašvuodapolitihkas

Oassin govddit ovttasbarggus gaskal gielddaid, fylkkagielddaid, eaktodáhtolaš organisašuvnnaid ja ealáhuseallima áigu ráđdehus váldit álgaga ásaht álbmotdearvvašvuodapolitihkalaš rádi. Áigumuš rádiin lea ásaht arena mas politihkalaš jodíheapmi ja dakkár govda servodatberoštusaid ovddasteaddjit go ealáhuseallima, bargomárkana, eaktodáhtolaš suorggi ja gielddasuorggi ovddasteaddjit sáhttet deaivvadit ságaškuššan dihtii álbmotdearvvašvuodapolitihka. Ráđdi galgá leat mielde čalmustahttimin álbmotdearvvašvuoda guovddáš servodathástalusas ja váikkuhit hutkái- vuhtii ja dasa ahte ovddidit eaiggátvuoda álbmotdearvvašvuodapolitihka mihtuide ja váikkuhan-gaskaomiide. Arena šaddá dehálaš ovttasbargui ja guoibmevuhtii ja dasa ahte háhkat árvalusaid boahttevaš álbmotdearvvašvuodapolitihkkii.

Ráđdehusa áigumuš lea oažžut bistevaš sámi ovddasteaddji álbmotdearvvašvuodapolitihkalaš ráđđái, Sámedikki árvalusa vuodul.

4.8 Loktet álbmoga máhtu sámi historjjás, kultuvrras ja servodateallimis

Veahkehan dihtii almmolaš hálldašeami bargiid oažžut eanet máhtu sámiid ja nátionála minoritehtaid birra lea ovddiduvvon e-oahppanprográmma sámiid ja nátionála minoritehtaid birra Norggas (24). Prográmma addá dieđuid sámiid ja dan vida nátionála minoritehta birra, guđe áššiiguin sii barget ja guđe vuoigatvuodát sis leat. Prográmma rávve maiddái das maid bargit berrejit dahkat vai joavkkuin lea buorre deaivvadeapmi almmolaš- vuodain. Kurssa ulbmiljoavkun leat stáhta, fylkka ja gieldda buot dásiid bargit. Ráđdehus áigu oahpásmahttit prográmma KS-čoahkkanemiid ja fylkkaid čoahkkimiin. Departemeanttat ja direktoráhtat áigut geavahit prográmma eanet.

Sámi ofelaččat galget leat mielde loktemin Norgga nuoraid máhtu sámi diliid birra. Dan dahket ofelaččat go galledit skuvllaid miehtá riikka ja viidáseappot ovddidit neahttasiiiddu www.samiskeveivisere.no, mii lea dehálaš diehtujuohkinkanála. Sámi ofelašortnet ásahevui jagi 2024. Ofelaččat

čadáhit jahkeoahpu Sámi allaskuvllas Guovda-geainnus ja ofelašbargu lea oassi oahpus.

Ofelašortnega ulbmil lea ahte sámi nuorat galget gulahallat eará nuoraiguin, ja nu leat mielde eastadeamen čearddalaš vealaheami. Nubbi dehálaš bealli ofelaččaid barggus lea veahkkin eastadit cielaheami, vaššás cealkámušaid ja ovdagáttuid

sámiid vuostá. Váldoulbmiljoavkun leat joatkkaskuvllaid oahppit.

Stuorra jearaheami geažil skuvllain ja dan geažil go sámevašši lassána, nanne ráđdehus sámi ofelašortnega 2 miljon ruvnnuin jagi 2024, nu ahte ortnega sáhtta viiddidit njealji sámi ofelaččas guđa sámi ofelažžii skuvlajagi 2024/2025 rájes.

5 Ángiruššansuorgi 3: Álbmotdearvvašvuodabargu ovddidan dihtii buori psyhkalaš dearvvašvuoda ja eallinkvalitehta

Ráđdehus áigu:

- loktet dearvvašvuodagelbbolašvuoda psyhkalaš dearvvašvuoda birra, das maiddái árvvoštallat mo heivehit ABC-kampánja psyhkalaš dearvvašvuoda buorideami várás gustot maiddá sámegeleide, sámi kultuvrii ja servodateallimii
- rahpat neahttasiiddu ung.no oktavuhtii dieđui- guin sámegeleide guoskevaš veahkkefálaldagaid birra mánáid ja nuoraid várás
- nannet ángiruššama sámevaši ja vealaheami vuostá ovddidemiin doaimaplána sámevaši vuostá
- geavahit eanet árja veahkaválddi ja illastemiid vuostá sámi álbmogis dainna lágiin ahte čuovvulit nannenplána veahkaválddi ja illastemiid birra mánáid vuostá ja veahkaválddi birra lagas gaskavuodain (2024–2028) oadjebasvuodta buohkaide
- árvvoštallat dárbbu veahkketelefovdnii sámegeleide mánáide, nuoraid ja rávesolbmuid geat gillájit veahkaválddi

5.1 Álgu

Eallinkvalitehtas lea sáhka vásiheamis buori eallima, das mas lea mearkkašupmi ja dahká eallima buorren. Doaba eallinkvalitehta geavahuvvo dávjá dasa ahte válddahit dakkár subjektíva vásáhusaid go duhtavašvuoda, mearkkašumi ja hálddašeami, ilu ja ahte eai leat psyhkalaš givssit ja negatiiva dovddut. Eará oktavuodain geavahuvvo eallinkvalitehta dakkár olgguldas, objektíva eallindiliid birra go dietnasa, sosiála oassálastima ja ássandili birra. Dát kapihtal válddaha muhtun fáktoriid mat váikkuhit sámi álbmoga eallinkvalitehtii ja psyhkalaš dearvvašvuhtii. Dás leat maiddá mánja fáktora mat sáhttet váikkuhit fysalaš dearvvašvuhtii, loga eanet 6. Kapihtalis eallindábiid ja psyhkalaš dearvvašvuoda birra.

Eallinkvalitehtas ja čálggus lea maiddá sáhka buori eallimis juohkehažžii, muhto maiddá das mo politihkka ja rámmaeavttut sáhttet láhčit diliid dakkár servodatovddideapmái mii lea mielde ása-

heamen eallinkvalitehta. Go láhčá diliid dasa ahte sámi álbmot oazžu ávkki daid resurssain mat leat sámi kultuvrras, eallinvugiin ja historjjas, de dat addá vejolašvuoda ásaht buori eallinkvalitehta ja buori psyhkalaš dearvvašvuoda. Álbmotdearvvašvuodainstituhta máhttočoahkkáigeassu čájeha ahte sámit dieđihit sullii seamma buori dahje veahš heajut eallinkvalitehta go álbmot muđui ja oppalohká árvvoštallet sámit sin eallima seamma buorren go álbmot muđui (5). Nuorat ja nuorra rávesolbmot dieđihit baicca heajut eallinkvalitehta go boarrásat ahkejoavkkut, sihke sámi álbmogis ja álbmogis muđui. Danne biddjo eanet fuomášupmi sámi mánáide ja nuoraid dán kapihtalis.

Sihke dál ja historjja čada lea sámi álbmot vásihan ja gillán sierralágan rámmaeavttuid mat báidnet eallinkvalitehta ja psyhkalaš dearvvašvuoda. Minoritehtastreassa lea doaba mii dávjá geavahuvvo dasa ahte čilget sturron oasi psyhkalaš gillámušaid ja/dahje fysiologalaš diliid minoritehtajoavkkuin go buohtastahtta majoritehtaálbmogiin, stigma, vealaheami ja eará diliid geažil mat čatnasit eallimii vaššas sosiála birrasis (25). Streassa áiggi badjel sáhtta váikkuhit negatiivvalaččat olbmuid ja sáhtta vuolggahit psyhkalaš givssiid.

Nu sáhtta minoritehtastreassa leat mielde čilgemin sámi álbmoga dearvvašvuodahástalusaid ja go dan oaidná boadusin das maid sámi álbmot lea gillán, nu go dáruiduhttima, cielaheami ja čearddalaš vealaheami, ahte sii leat gillán eanet veahkaválddi ja vásihan sisabahkemiid eatnamiidda, resurssaide ja árbevirolaš ealáhusaide. Dat sáhtta váikkuhit sin psyhkalaš dearvvašvuhtii ja eallinkvalitehtii, sihke indiviidan ja joavkun.

Iešguđet iskkadeamit čájehit ahte nissonat ja albmát sámi duogážiin dieđihit eanet psyhkalaš givssiid go álbmot muđui seamma geografalaš guovlluin (5). Saminor 2-dutkan orru čájehamen ahte buori oasi psyhkalaš givssiid čearddalaš erohusain sáhtta čilget veahkaválddiin mánnávuodas (26).

Dávjá čilgejuvvo minoritehtii gullevašvuodta hástalusain, ja eanet dilid váikkuhit dasa ahte ollu olbmot sámi duogážiin vásihit hástalusaid. Seam-

más lea dehálaš oažžut ovdan sámi kultuvrra ja servodaga posiitiiva beliid ja resurssaid, ii ge dušše válldahit daid hástaleaddjin. Professor Siv Kvernmo UiT Norgga ártkalaš universitehtas geavaha doahpaga sámi vuostálastinfápmu (27). Mán̄ga sápmelačča dieđihit buori psyhkalaš dearvvašvuoda ja eallinkvalitehta, vaikke vel sis leat ge leamaš ja leat hástalusat.

5.2 Sámi vuostálastinfápmu

Sámi kultuvrras leat ollu kvalitehtat mat váikkuhit buori eallinkvalitehtii, dearvvašvuhtii ja hálddašeapmái. Mat dakkár fáktorat leat, sáhtta molsašudat olbmoss olbmui, eai ge dat leat objektiivasturrodagat. Sámiide, geat buolvvaid čađa leat eallán minoritehtan ja ollugat ožžon negatiiva vásáhusaid, lea dat ahte oahppat hálddašit minoritehtadili, juoga mii sáhtta addit fámu, ii ge dušše adnot hástalusat (27).

Anja Karin Somby jearahalai sámiid Nuorta-Finnmárkkus psyhkalaš suddjenfaktoriid birra duiskka vuollástanáiggi. Su loahppajurdda lei ahte birgejupmi dahje vuostálastinfápmu lei suodjalussan duiskka vuollástanáiggi, ahte dat lea seagášlágan, kultuvrii ja dilálašvuhtii gullevaš ja berre ovddiduvvot mánnávuoda rájes (28). Vuodđun vuostálastinfápmui dahje birgejupmái válde su informánttat ovdan dakkár faktoriid go luonddu, bajásgeassima, bearraša ja soga ja máinnastanviera. Loga eanet birgejumi birra bovssas 2.1.

Kristine Nystad lea dutkan daid sámi bajásšaddama faktoriid mat suodjalit ja addet nuoraide vuostálastinfámu sirdašuvvamis rávesolbmoeallimii. Su iskkademiin adno kultuvrralaš joatkevašvuolta dehálažžan das ahte dustet vuostegiedageavada eallimis. Su dutkan čájeha ahte nuorat geain lea oadjebas kultuvrralaš identitehta ja geat dávjá leat rámis iežaset kultuvrrain, leat sii geat birgehallet buoremusat psyhkalaš dearvvašvuodahástalusaiiguin. Positiiva fáktorat leat stuorrabearaš ja nana sosiála fierpmádagat. Dat guoská sámi nuoraide daid báikkálaš servodagain main sámit leat eanetlogus (29) (30). Vásáhusat geavatlaš bargguin, ovdamearkka dihtii boazodoalus, sáhttet leat mielde nannemin jáhku iežas attáldagaide, mii fas sáhtta nannet iešdovddu ja iešluohtámuša.

Namuhuvvon iskkademiin leat uhccán oassálastit ja dat čadahuvvojedje muhtun áiggi dás ovdal. Muhto sii deattuhit kvalitehtaid sámi kultuvrras ja árbevierus mat sáhttet lohtet eallinkvalitehta ja veahkehit sámi álbmoga ásahtit vuostálastinfámu.

5.3 Historjjálaš traumat

Sámi álbmoga psyhkalaš givssiid ja gillámušaid eastadeapmái, ja minoritehtastreassa váidudeapmái, lea máhttu sámi historjjá, kultuvrralaš iešvuoda ja mánggabealatvuoda birra dehálaš.

Historjjálaš traumat leat dat vahárat maid traumáhtalaš dáhpáhusat leat dagahan olbmui dahje bulvii. Historjjálaš trauma dovdomearkan lea oktasaš vásáhus, ja stuorru áiggi mielde ii ge čuožžil dušše ovta dihto dáhpáhusas, muhto mángga dáhpáhusas mat gođđojuvvojit oktii ja váikkuhit buolvvaide (3).

Traumat dáruiduhttinpolitihkas leat ovtas dálá vealahemiin, stereotiippain ja negatiiva guottuiguin stuorraservodaga bealis stuorra váikkuhusat ollu sámiid eallinkvalitehtii ja psyhkalaš dearvvašvuhtii. Duohtavuoda- ja soabadankommišuvdna čujuha dasa ahte dáruiduhttinpolitihkka lea garrasit čuočcan sámi álbmoga dábálašdearvvašvuodadillái, psyhkalaš dearvvašvuhtii ja eallindiliide (3). Duolbmama guhkesáiggi váikkuhusat ja illasteamit sáhttet váikkuhit buolvvaide. Dán rádjai lea uhccán dutkan čadahuvvon davviriikkain daid guhkitáiggi váikkuhusain maid historjjálaš traumat sáhttet leat dagahan ja dagahit sámiid psykososiála dearvvašvuhtii (31). Loga kap. 1.5.3 mas Duohtavuoda- ja soabadankommišuvnna raporta válldahuvvo dárkileappot.

5.4 Dearvvašvuolta sámegillii

Dearvvašvuodagelbbolašvuolta lea olbmuid gálga áddet, árvvoštallat ja geavahit dearvvašvuodadieđuid dasa ahte sáhttet dahkat máhttovuodot mearrádusaid iežas dearvvašvuoda ektui. Dat guoská maiddái mearrádusaide eallindábiid, dearvvašvuodaovddideaddji- ja buohcuvuodaeastadeaddji doaimbajuid, buohcuvuoda iešhálddašeami ja dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusaid geavaheami ektui. Heajos dearvvašvuodagelbbolašvuolta čatnasa heajos dearvvašvuhtii ja iežas buohcuvuoda heajut čuočvuleapmái, stuorát buohcuvuodagávdošupmái ja dávjjit buohceviessoorrumiidda. Álbmoga dearvvašvuodagelbbolašvuoda nannen sáhtta váikkuhit buoret eallindábiide, dearvvašvuhtii ja eallinkvalitehtii.

Dearvvašvuodagelbbolašvuoda vejolaš erohusaid birra gaskal sámi álbmoga ja Norgga álbmoga muđui váilu máhttu. Dattetge orrot leamen erohusat oainnus dearvvašvuhtii ja buohcuvuhtii. Árvalusain dieđáhussii váldet muhtumat ovdan sámi álbmoga árbevirolaš jávohisvuodakultuvrra. Mán̄ga árvalusa čujuhit dasa ahte sámegielas vái-

lot sánit maiguin čilget dearvvašvuodáhástalusaid ja ahte ovdamearkka dihtii dearvvašvuoda oktavuodas geavahuvvo gaskkalaš gulahallanvuohki.

Guro Nordgaard Siri čuoččuha iežas árvalusas ahte

ollu sámi servodagain lea ain tabuvuloš ja stigmatiseerejeaddji hállat buohcuvuoda ja erenomážit psyhkalaš buohcuvuoda/hástalusaid birra. Sámeielain ja sámi kultuvrras eai leat galle sáni mat čilgejit psyhkalaš eahpedearvvašvuoda, ii ge leat dakkár gulahallanvuohki mii lea njuolggá.

Árvalus duodaštuvvo maiddá eará árvalusain dieđáhusprosessii. Sámedikki vuorrasiidráđđi deattuha ahte

demeansa lea tabuvuloš sámi álbmogis. Sámeielas ii leat doaba mii čilge demeanssa. Oapmahaččat čiegadit demeanssa ja mángii nu guhká ahte oapmahaččat leat áibbas gievdan ovdalگو sii bivdet veahki dahje diagnostisema.

Norgga museasearvi čujuha dasa ahte

muhtun vierut ja eallinnjuolggadusat lestadienismmas sáhttet muhtumin orrut jávohisvuodakultuvrra nannejeaddjin. Ovttas veahkeapparáhta giella- ja kulturgelbbolašvuoda váilevašvuodain ja dáruiduhttinpolitihka váikkuhusaiguin dat lea dakkár hástalus masa čujuhuvvo. Dan ferte čalmustahttit dakkár ollislaš vugiin mii dásse sistegeahččama ja posiitiiva kulturdovddahemiid kritihkalaš oainnu daidda geavadiidda ja fápmostruktuvrraide mat hehttejit buori servodatovddideami ja dearvvašvuoda odđáiiggi servodagas.

Dasa maid sámi álbmot dieđiha dearvvašvuoda ja eallinkvalitehta ektui sáhttet ovdamearkka dihtii kultuvra ja rabasvuodha váikkuhit. Dáruiduhttinpolitihkka sáhtta maid leat váikkuhan nannejuvvo jávohisvuohki ja tabui dakkár fáttáin go dearvvašvuodha, gaskavuodáhástalusat dahje veahkaváldi ja illasteapmi, dainna lágiin ahte politihkka sáhtta leat hedjonahttan luohttámuša eiseváldide ja almmolaš bálvalusaide. Árvalusain dieđáhusbargui čujuhuvvo seammás dasa ahte gievrras sámi bearaškultuvra sáhtta leat hehttehussan muhtumiidda ja gáržžidit iežas háliidusaid eallinválljema, fidnoválljema ja eallinvuogi ektui. Loga eanet bearraša mearkkašumi birra kapihttalas 2.4.6. Sámediggi čujuha dasa ahte berre bargat

Boksa 5.1 Sara Vuolab vuittii tabubálkkašumi

Jagi 2021 vuittii Sara Vuolab Psyhkalaš dearvvašvuoda ráđi Tabubálkkašumi. Son vuittii bálkkašumi go lea váldán ovdan almmolaš ságastallama psyhkalaš givssiid ja gillámušaid almmuhettiin diktačoakkáldaga davvisáme-gillii mas válddaha iežas vásáhusaid psyhkalaš rahčemiin ja gillámušain: «Gárži». Ráđđi čállá ahte bálkkašumi vuoti lea váikkuhan dakkár gielain mii dahká álkibun bidjat sániid tabuvuloš psyhkalaš dearvvašvuodafáddái, ja ahte das lea dehálaš mearkkašupmi kulturgelbbolašvuohki ja kultursensitiiva dearvvašvuodabálvalusaide (33).

eanet loktemin dohkkeheami dasa ahte hállat psyhkalaš váttisvuodaid birra ja oažžut eanet rabasvuoda ja geavahit veahkeapparáhta eanet (32).

Berit Andersdatter Bongo gávnnašii iežas nákkosgirjii ahte sámi birrasii lea uhccán rabasvuodha buohcuvuoda ektui. Son čilgii ahte das ii leat sáhka tabus dahje heahpadis, muhto ahte ii galgga earáid noađuhit iežas váttisvuodaguin. Dakkár norpmat ahte galgá ieš birget ii ge čájehit geahnohisvuoda, leat nannosat sámi birrasii. Mánnga oassálasti su dutkamis vásihit dárogiehta buohcuvuodadoahpagaidd dubmejeaddjin. Lagasvuodha ja jávohisvuodha adnojuvvojit buorren ja heivvolaš gulahallamin, mii suddje iežas ja earáid dovdduid ja nanusvuoda.

Árvalusain dieđáhussii muitalledje sámi ofelaččat ahte jávohisvuodakultuvrras lea stuorat sadi vuorrasat sámiid gaskkas, ja ahte dál ii leat olus erohus gaskal sámi nuoraid ja eará nuoraid Norggas go lea sáhka rabasvuodas ja fysalaš ja psyhkalaš buohcuvuodas. Dasa lassin dieđiha Molssaeaktu veahkaváldái ahte eanet sámi áššehasat váldet oktavuoda sidjiide. Geahča bovssa kapihttalas 5.9.

Vaikke vel sámeielain sáhttet váilot celkojuvvo sánit mat čilgejit mo olmmoš veadjá go bohciidit hástalusat ja/dahje buohcuvuodha, sáhttet ollugat geavahit rumašgiela ja gaskkalaš gulahallama. Danne sáhtta leat ávkkálaš geavahit áiggi ságastallamiin dahje dearvvašvuoda kártemis, ja atnit fuomášumi gulahallanvuogi kultuvrralaš erohusaide (34). Bongo gávdnosat čájehit maiddá ahte jávohis ja gaskkalaš gulahallanvuogit eai mearkkaš ahte sámi kultuvrras leat váilli dahje

ovddidandárbu. Vaikke vel sáhttet ge dagahit muhtun váttisvuodaid, ferte daid geahččat árvun sámi servodahkii (35).

Sámi álbmoga dearvvašvuodagelbbolašvuoda lea hástaleaddjin áicat váilevaš máhttovuodu geažil ja erohusaid geažil buohcuvuoda dovddaheamis.

Mánggaid jagiid leat mis Norggas leamaš dearvvašvuodaguoski diehtjuohkinkampánjat, ja dál dihtet eatnašat ahte borgguheapmi lea váralaš ja ahte lášmmohallan ja guoli, roavva gordnebuktagiid, šattuid, murjiid ja ruotnasiid borran lea dearvvašlaš. Mángga dálá eallinvuohkerávva-giin lea maiddá positiiva mearkašupmi psykalaš dearvvašvuhtii. Muhto erenoamážit psykalaš dearvvašvuodasuorggi ektui ii leat leamaš seamma čielga, oinnolaš ja joatkevaš diehtjuohkinbargu. Danne áigu ráddehus loktet máhtu psykalaš dearvvašvuoda birra ja dan birra guđe fáktorat ja doaimmat sáhttet suddjet psykalaš givssiid ovddideami vuostá ja váikkuhit buoret eal-linkvalitehtii.

ABC for god psykisk helse nammasaš álbmotkampánjas buori psykalaš dearvvašvuoda várás leat golbma buori rádi mas sáhtta leat dearvvašvuodaovddideaddji ja eastadeaddji beaktu. Sáhka lea čadaheamis doaimmaid, dahkat juoidá ovtas earáiguin ja dahkat juoidá mii lea ulbmillaš. Mihttun lea loktet álbmoga gelbbolašvuoda psykalaš dearvvašvuoda birra, ovddidit buori psykalaš dearvvašvuoda ja eastadit psykalaš gillámušaid. Trøndelága fylkkagiella čadaha dál pilohta kampánjas mii lea vuodđun nationála álbmotdearvvašvuodakampánja rávvagiidda. Bohtosiid vuodul áigu ráddehus árvvoštallat mo sáhtta čadahit nationála álbmotdearvvašvuodakampánja ABC buori psykalaš dearvvašvuoda vuodul álbmotdásis ja servodaga iešgudet joavkkuid várás.

Lokten dihtii máhtu sámi álbmoga psykalaš dearvvašvuoda birra ferte heivehit nationála álbmotdearvvašvuodakampánja sámi gillii ja kultuvrii. Sáhka lea das ahte oazžut ovdan daid resursaid ja váikkuhanfaktoriid mat sámiiid iežaset mie las leat dehálaččat. Muhtun sápmelaččaide dat sáhttet leat dat seamma konkrehta rádit go álbmogii muđui, nu go dahkat árvjelaččat juoidá ovtas luonddus mii lea ulbmillaš. Earáide dat sáhtta leat duddjon dahje deaivat earáid seamma sámi duogážiin. Sámi kultuvrras ja eallinvuogis leat mángga beali mat čájehit ahte sámít leat bures ráhkkanan fuolahit iežaset ABC. Sáhka lea das ahte vuogádahttit máhtu sámi diliid birra ja gaskkustit dan viidáseappot earáide. Danne ferte sámi biras oazžut guovddáš rolla kampánja heive-

Boksa 5.2 Sohkaabeale- ja seksualitehtamánggabealatvuoha

Ráddehus doaibmaplána sohkaabeale- ja seksualitehtamánggabealatvuoda várás (2023–2026) čujuha dasa ahte bonju olbmot Sámis vásihit jávohisvuoda seksuála soju, sohkaabealeidenti- tehta, sohkaabealedovddaheami ja sohkaabeale- mihtilmasvuodaid ektui, mii earret eará čadno- juvvo árbevirolaš sohkaabealeroillaide, hetero- normatiiva vuordamušaide ja lestadianismma sajadahkii. Orru leamen positiiva ovdáneapmi rabasvuoda oktavuodas seksuála soju ektui, earret eará eanet bonju, sámi rollamodeallaid geažil. Dasa lassin lágiduvvo Sápmi Pride jahkásaččat, mii lea váikkuhan eanet oinno- lašvuhtii ja dohkkeheapmái.

heamis sámi álbmogii. Duktan čájeha ahte ABC- kampánja osiin lea stuorra váikkuhanfápmu eal- linkvalitehtii, maiddá sidjiide geat rahčat psy- hkalaš givssiiguin (36). Seammás sáhttet dat doaimmat leat suodjaleaddjin ja eastadit psykalaš givssiid ovdáneami.

5.5 Mánát ja nuorat

Nuorat ja nuorra rávesolbmot dieđihit heajut eal- linkvalitehta go boarrásat ahkejoavkkut sihke sámiiid gaskkas ja álbmogis muđui. Mánaga siva leat dasa ahte sáhtta leat hástaleaddjin leat álgoál- bmotnuorran ja galgat hálldašit sihke minori- tehta- ja majoritehtakultuvrra. Sámi mánáid ja nuoraid psykalaš ja fysalaš dearvvašvuoda birra leat uhcít statistihkat go rávesolbmuid birra nu ahte dán joavkku birra leat váilevaš dieđut. Jearahallanskovveiskadeamit leat čadahuvvon sámi nuoraid gaskkas, muhto dáhtavuodđu lea jogo áigahaš dahje iskkademiin leat uhccán olbmot. Dárbu lea stuoris oazžut eanet ođasmahttojuvvo dieđuid sámi mánáid ja nuoraid psykalaš dear- vvašvuoda birra. Geahča kapihttala 7.2.

Psykalaš gillámušaid gávdnoštupmi rávesol- bmuid gaskkas Norggas lea leamaš oalle dássit áiggi badjel, dan ektui go daid mánáid ja nuoraid oassi geat leat registrerejuvvon diagnosakodain vuodđodearvvašvuodabálvalusas, lea sturron. Daid nuorra nieiddaid oassi geat ožžot divššu psykalaš gillámušaid geažil spesialistadear- vvašvuodabálvalusas lea maiddá sturron. Dasa

lassin leat iešdieđihuvvon psyhkalaš givssit mánáid ja nuoraid gaskkas lassánan mealgadi, erenoamážit nieiddaid gaskkas. Duktan nuoraid gaskkas Finnmárkkus mii lea vuodđuduvvon jagi 1994 mannosas Ung i nord-iskkkadeapmái ja jagi 2014 mannosas Ungdata dieđuide, gávnnai smávva erohusaid psyhkalaš givssiin sámi ja eará joatkkaskuvlaohppiid gaskkas, muhto psyhkalaš givssiid dieđiheapmi áicojuvvui lassánan jagi 1994 rájes jagi 2014 rádjai (5). Mihá-dutkan čájeha ahte lossamiella ja streassa lei dávjjit sámi nieiddaid gaskkas go gánddaid gaskkas (37).

Mii eat dieđe manne psyhkalaš dearvvašvuohta mánáid ja nuoraid gaskaš ovdána dien guvlui eat ge manne nuorat ja nuorra rávesolbmot, erenoamážit nieiddat ja nissonat, dieđihit lassánan psyhkalaš givssiid. Maiddá lea eahpevisis gallis sis geat dieđihit psyhkalaš givssiid, leat duodalaš psyhkalaš givssit ja dárbu dearvvašvuođaveahkkái, dahje gallis dovddahit dábalappo ja vássevaš psyhkalaš givssiid. Dat sáhttet leat givssit mat sáhttet čatnasit árgabeaivvi hálddašeapmái, ja mat fas sáhttet vuolgit dahje nannejuvvot earret eará oadđinváttuin, eanet sosiála mediaid geavaheamis dahje skuvlastreassas.

Ráđdehussii lea erenoamáš mihttun uhcidit mánáid ja nuoraid psyhkalaš givssiid. Háhkán dihtii eanet máhtu lassáneami birra lea Álbmotdearvvašvuođainstituhtta ásahan nátionála fágafierpmádaga mánáid ja nuoraid psyhkalaš dearvvašvuođa dutkama várás ja lea viidáseappot ovdideamen ovttasbarggu fágabirrasiguin Norggas. Álbmotdearvvašvuođainstituhtta lea analyseremin sivaid mánáid ja nuoraid psyhkalaš givssiid lassáneapmái ja váikkuhusaid das. Ođđa máhtu vuodul sáhtta álggahit ulbmillaš doaibmabijuid buoridan dihtii mánáid ja nuoraid psyhkalaš dearvvašvuođa ja eallinkvalitehta.

5.5.1 Ángiruššan skuvllain ja mánáidgárddiin

Buorre psyhkalaš dearvvašvuohta ja eallinkvalitehta ásahuvvo váldoáššis olggobealde dearvvašvuođa- ja fuolahusbálvalusain. Ángiruššama ferte ásahit daid arenaid ektui gos lea buorre vejolašvuohta doaimmahit beaktilis eastadeaddji ja psyhkalaš dearvvašvuođaovddideaddji ángiruššama, nu go bearraša, mánáidgárddiid, skuvllaid, bargosajiid, iešguđet astoáiggearenaid ektui ja lagasbirrasa ja báikkalaš servodagaid ektui mudui. Dat leat dehálaš arenat go doppe deaivá eanaš mánáid, nuoraid ja nuorra rávesolbmuid, ja go lea hui dehálaš árrat eastadit ahte psyhkalaš givssit ja gillámušat sturrot. Sullii bealli psyhkalaš

gillámušain bohciidit máná- ja nuoravuodas. Dieđ. St. 23 (2022–2023) *Psyhkalaš dearvvašvuođa nannenplánain* váldá ráđdehus ovdan iešguđet dearvvašvuođaovddideaddji ja eastadeaddji doaibmabijuid mat sáhttet leat mielde loktemin eallinkvalitehta ja buorideamen dearvvašvuođa olles eallimis.

Mánáidgárddit ja skuvllat leat dehálaččat mánáid ja nuoraid eallimii ja leat deháleamos arenaid gaskkas buori psyhkalaš dearvvašvuođa ja hálddašeami ovddideapmái buot mánáid várás. Ráđdehus čuovvula nátionála mánáidgárdestrategiija: Mánáidgárde ođđa áiggi várás. Strategiija galgá leat mielde nannemin mánáidgárde psyhkalaš dearvvašvuođaovddideaddji arenan ja láchit diliid dasa ahte buot mánat Norggas galget beassat oassálastit mánáidgárde. Ráđdehus áigu doalahit mánáidgárdehatti vuollin ja borgemánu 1. b. 2023 rájes ožžot buot mánat doaibmabidjoavdagas Davvi-Romsa ja Finnmárku nuvttá mánáidgárdesaji.

Sámediggi lea álggahan sámegeielat mánáidgárdeortnega mánáid várás geat ássat máttabealde ráđdehusa doaibmabidjoavdagaga Davvi-Romsa ja Finnmárku. Nuvttá ortnega bokte gokčá Sámediggi váhnenmávssu, ja geatnegahtta mánáidgárddiid bargat gealbudemiin ja implementeret gievrras giellaoahpahanmodeallaid ja pedagogalaš prinsihpaid sámi mánáidgárddiid. Ornet nuvttá sámegeielat mánáidgárddiiguin bodii fápmui borgemánu 1. b. 2023.

Oktiibuot 13 sámi mánáidgárde ja ossodaga serve ortnegii. Sámediggi lea gulahallan mánáidgárdeeaiggádiiguin ja mánáidgárddiiguin ortnega sisdoalu, ovddidanšiehtadusa ja mánáidgárde gealbudandárbbu ektui ja Sámedikki bagadeami ja gealbudeami birra sámi pedagogalaš prinsihpain ja gievrras giellaoahpahanmodeallain.

5.5.2 Ung.no

Ráđdehus mearridii jagi 2022 ahte ung.no galgá leat stáhta surggiidgaskasaš váldokanála digitála diehtujuohkimis, gulahallamis ja digitála bálvalusain mánáid ja nuoraid várás. Dat dáhpáhuvvá earret eará ovttasbarggu čadahemiin DigiUng bokte. Ung.no galgá leat geavaheaddjiládis uskkádat kvalitehtasihkkarastojuvvon dieđuide ja veahkebálvalusaide maid almmolašvuohta doaimmaha rastá surggiid ja bálvalusdásiid. Mánat ja nuorat galget oazžut ja sii galget álkit gávdat kvalitehtasihkkarastojuvvon dieđuid, veahki ja bagadeami mat ovddidit sin doaibmangelbbolašvuođa ja ráhkkanahhtet sin dahkat buriid válljemiid ja hálddašit iežaset eallima. Ung.no čállá earret eará artihkka-

liid sámevaši ja Sámedikki birra ja vástidá gažalda-
gaide sámi identitehta birra.

Olahan dihtii mánáid ja nuoraid dieđuiguin psyhkalaš dearvvašvuoda birra, sihke álbmotdearvvašvuodaperspektiivvas ja juohkin dihtii dieđuid dan birra gos ja mo sáhtta ohat veahki, lea dehálaš ahte dieđuid psyhkalaš dearvvašvuoda birra lea álki gávdnat doppe gos nuorat ieža leat. Dasa lassin fertejit dieđut leat heivehuvvon sámi gillii ja kultuvrii, vai das lea mearkkašupmi lohkkái. Olahan dihtii sámi mánáid ja nuoraid buorebut áigu ráđdehus ásahtit siiddu Ung.no oktavuhtii dieđuiguin sámegillii guoskevaš veahkefálaldagaid birra mánáide ja nuoraide.

5.5.3 Sámedikki mearkkašumit

Vejolašvuolta beassat joatkkaoahpahussii lea dehálaš buohkaide. Skuvlastruktuvra váikkuha ohppiid válljemiidda ja dasa guđe fálaldagat leat olámuttus. Ollu boaittoeale nuoraide lea dehálaš oázžut joatkkaoahpaha lahka ruovttu. Linnjáiid heaittiheapmi boaittoeale joatkkaskuvllain váikkuhit ohppiid fidnoválljemii, mii fas váikkuha gielddaid gelbbolašvuoda fidnemii boahhteáiggis, sihke fidnofágain, oahpaheamis ja dearvvašvuodasuorggis. Bargonávccaid fidnevejolašvuodas leat váikkuhusat ássamii ja eretfárremiid boaittobeliin. Skuvlafálaldagaid heaittiheapmi eaneda eretfárrema boaittobeliin. Bággofárrehanáitta ruovttugielddas ja oadjebas ja buori skuvlabirrasis stuorragávpogii mii lea guhkkinn eret ruovttus, dagaha ahte nuorat vuorjašuvvet boahhteáiggi, ekonomii ja iežas psyhkalaš dearvvašvuoda ektui. Muhtun ohppiide dat sáhtta maiddá dagahit ahte sii eai čadat joatkkaoahpaha, muhto heitet oahppmanologas, mii sáhtta dagahit heajut dearvvašvuoda.

5.6 Iešsorbmenestadeapmi

Iešsorbmen lea stuorra servodat- ja álbmotdearvvašvuodačuolbma. Iešsorbmemat ja iešsorbmengeahččaleamit gusket ollugiidda. Mañimus logijagiid leat čadahuvvon stuorra ángirusšamat eastadit iešsorbmemama Norggas, ja ollugat servet bargui. Dattetge lea iešsorbmenlohku bisson oalle dássidit mañimus 25 jagi. Albmát dahket stuoramus oasi iešsorbmenstatistihkas. Dat guoská maiddá sámi albmáide.

Áigodagas 1970–1998 ledje iešsorbmemat sullii 30 proseantta dávjit sámiid gaskkas go álbmogis muđui (5). Erohus lei erenoamáš stuoris nuoraid gaskkas (15–24 jagi), main riska lei guovtte geardde nu stuoris. Dán dutkama čáli

deattuha ahte iešsorbmemama konsentrašuvdna («cluster») smávva báikkálaš servodagain sáhtta leat mielde čilgemin nu dávjies iešsorbmemiid nuorra sámiid gaskkas, ja ahte dakkár konsentrašuvdna buoremusat čilge eará fáktoriiguin go čearddalašvuodain. Mañit iskkadeamit leat čájehan smávva erohusa gaskal sámi nuoraid ja eará nuoraid iešsorbmenjurdagiid, iežas vahágahttima ja iešsorbmenláhttema oktavuodas (5). Dutkamis «Ungdom og helse i Nord-Norge» dieđihedje sámi nuorat veaháš eanet iešsorbmengeahččalemiid ja riskafáktoriid/láhttema go eará nuorat (5).

Ođđasat dutkan ii gávdno mii čájeha iešsorbmenlogu sámi álbmogis. Váttis lea áicat erohusaid iešsorbmemis ja iešsorbmengeahččalemiin gaskal sámiid ja álbmoga muđui, dannego logut leat smávvat. Dan čuolbmačilgehusa lea dehálaš gozihit.

Sámi servodagain leat dávjá ollu mañisbáhcit iešsorbmemama oktavuodas ja ollugat geaidda iešsorbmen guoská. Sáhttet leat ollu sivat dasa go iešsorbmen guoská nu ollu sámiide. Duohtavuoda- ja soabadankommišuvdna namuha ahte muhtun sivat sáhttet leat sámi fuolkevuodačanastagat, bargoguoibmevuodat boazodoalus, dahje smávva ja čavga báikkálaš servodagat main buohkat dovdet guhtet guimmiideaset (3).

Nu mo ovdal čilgejuvvon de sáhtta minoritehtastreassa historjjálaš traumaid, cielaheami ja vealaheami, veahkaválddi ja illastemiid geažil bohciidahttit psyhkalaš givssiid, oktan iešsorbmenčuolbmačilgehusein. Danne lea iešsorbmemama eastadeapmi dehálaš oassi álbmotdearvvašvuodabarggus. Ráđdehussii lea dehálaš eastadit iešsorbmemiid ja čuovvulit iešsorbmenestadeami doaibmaplána 2020–2025 – Ii okta ge massit.

Sii geat deaivvadit olbmuiguin geat leat heahtedilis, dárbašit máhtu ja áddejumi das ahte sáhttet leat erohusat gaskal muhtun sápmelaččaid ja álbmoga muđui. Sii dárbašit maiddá máhtu sámi álbmoga birra, mii čatnasa sámi historjái, buohcuvuodaáddejupmái, árbevieruide, sohkabeallái, ahká, ealáhusdoaimmaheapmái ja dasa maid gielaš ja kultuvrralaš heiveheapmi mearkkaša geavadis. Oassin iešsorbmenestadeami doaibmaplána leat mánaga resurssa ja kursaávdnasa bálvalusaid geavaheami várás mat leat kultuvrralaččat ja gielalaččat heivehuvvon davvi-, mátta- ja julevsámegillii, lassin eangalgillii. Dat guoská maiddá helsenorge.no fáddásiidui iešsorbmenjurdagiid ja iešsorbmemama birra. Barggu oktavuodas regionála álbmotčuvgehuskampánjain nationála goavddi vuolde, lea Dearvvašvuodadirektoráhta ovttas guoskevaš gealbobirrasiguin ráhkadan

oanehis diehtjuohkinfilmmaid máttasámi álbmoga várás. Filmmat leat juogaduvvon álbmotčuvgehuskampánjas Gaska-Norggas. Veršuvnnat davvi- ja julevsámegillii galget ráhkaduvvo go kampánja galgá čadahuvvot Davvi-Norggas.

Jagi 2017 ráhkadii Sánag (Sámi našuvnnalaš gealbofálaldat – psyhkalaš dearvvašvuodasuddjen ja gárrendilledikšu) ovttas Sámiráđiin plána iešsorbmeneastadeapmái sámiid gaskkas Norggas, Ruotas ja Suomas. Plána bođusin ledje earret eará oktanuppelohká strategii ja oktan gullevaš doaibmabidjoevttohusaiguin eastadeami várás iešsorbmemma sámiid gaskkas (38). Sámedigeráđi doarjaga bokte lea Sámiráđi ožžon ruđaid geahččalanprošektii «Suodji/Suaja/Suodje» ása- han dihtii nátionála vuollegisšielmmá veahkkelinjá iešsorbmemma eastadeapmái ja psyhkalaš dearvvašvuoda nannemii. Sii geat váldet oktavuođa ožžot bagadusa ja veahki muhtumis geas lea sámi kulturmáhttu, psyhkalaš dearvvašvuodaohpuin ja vásáhusain deaivvadeamis olbmuiiguin geat vásihit sullasaš váttisvuodaid.

5.7 Cielahheapmi ja vealahheapmi

Sámi álbmot dieđiha cielahuvvoma ja vealahuvvoma birra, ja mánnga iskkadeami čájehit mealgat eanet vealahheami álbmoga ektui muđui. Sámi duogáš dieđihuvvo leat dávjimus sivvan vealahheapmái sámiid vuostá(5). Álbmotdearvvašvuodaisskkadeapmi Romssas (2019) ja Nordlándas (2020) duodaštit dáid gávdnosiid (5).

Sámedikki doaibmaplánas sámevaši vuostá čujuhuvvo dasa ahte sámevašši dovddahuvvo servodaga iešguđet arenain, ahte dat lassána go leat profilerejuvnon áššit median sámiid ja sámi diliid birra. Doaibmaplána čájeha viidáseappot ahte dárbu lea ulbmillaš doaibmabijuide eastadan, giedahallan ja vuostaldan dihtii sámevaši. Cielahheapmi ja rasisma boazodolliid vuostá lea maiddái viehka stuorra hástalus.

Čakčamánu 2023 almmuhii Amnesty International raportta negatiiva guottut ja stereotiipat sámiid birra Facebookas mii čájeha ahte juohke njealját kommentára sámi áššiide Facebookas lea negatiiva. Miellačájeheamit bieggamilluid vuostá Fovses dagahedje ahte negatiiva kommentárat lassánedje čielgasit. Norgga olmmošvuogatvuodaid ása- husa (Nim) raporttas guottuid birra sámiid ja nátionála minoritehtaid ektui Norggas bođii ovdan ahte maiddái nuorra sámit dieđhit mealgat stuorát vealahangávdnoštumi sosiála mediain go eará nuorat. Iskkadeapmi čájeha ahte vaššas cealkámušat ja/dahje cielaheapmi dáhpá-

huvvet miehtá riikka, ja leat dába- lepmosat Gaska-Norggas ja Davvi-Norggas (39).

Vaššas cealkámušain ja cielaheamis leat negatiiva váikkuhusat sidjiide geat dan gillájit, sidjiide geat dan duodaštit ja demokratiijii oppalaččat (39). Dat go ássit dovddahit vaššas cealkámušaid ja/dahje cielaheami, lea servodatčuolbma. Mánnga dutkama leat čájehan ahte sis geat gillájit čearddalaš vealahheami, lea stuorát oassi psyhkalaš givssiin, ja eanet bissovaš givssit ja dávdat (váibmo- ja varrasuotnavigit, deahkke- ja dákteriggevigit, diabetes ja metabolalaš syndroma), go buohtastahtá singuin geat eai leat gillán čearddalaš vealahheami(5). Lei erenoamážit daid guovlluin gos sámit leat unnitlogus ahte oidnui nu stuorra oktavuohta gaskal čearddalaš vealahheami ja dávdmaid ja givssiid.

Olahan dihtii buori álbmotdearvvašvuoda ferte eastadit negatiiva ja vealahheaddji guottuid sámiid vuostá álbmogis. Sihke mánáid, nuoraid, rávesolbmuid ja vuorrasiid eallinkvalitehta nannemii dárbašuvvo govda ángiruššan sámevaši vuostá. Danne áigu ráđdehus hábmet nátionála doaibmaplána sámevaši vuostá. Doaibmaplána galgá hábmejuvvo lagas oktavuođas Sámedikkiin.

Mánnga árvalusas dán dieđáhushargui deattuhuvvui ahte vealahheapmi sámiid vuostá sáhtá mearkkašit máhttováilli álbmogis. Nim raporttas bohtá ovdan ahte ovdagáttut dávjá sáhttet leat sivvan vealahheapmái ja vaššas cealkámušaide (39). Doaibmabijut mat loktejit máhtu ja áddejumi sámi historjjá, kultuvra ja servodateallima birra sáhttet geahpedit čuolmma. Loga eanet 7. kapihttalis.

5.7.1 Doaibmaplána rasismma ja vealahheami vuostá

Ráđdehusa mihtun lea hukset servodaga mas lea nannosat searvevuotta ja seamma vejolašvuodát buohkaide. Dat mearkkaša earret eará ahte eastadit ja vuostaldit rasismma ja vealahheami. Ráđdehusa doaibmaplána rasismma ja vealahheami vuostá – odđá ángiruššan 2024–2027 čalmmustahtá rasismma ja vealahheami mii erenoamážit dáhpáhuvá sisaboaidettiin bargoeallimii ja ovdánettiin bargoeallimis, ja rasismma ja vealahheami mii dáhpáhuvá nuoraidarenain. Gielddalaš ja báikkálaš dáistaleapmi rasismma ja vealahheami vuostá lea guovddáži. Plána fátmasta viidat ja sistisdoallá doaibmabijuid mat gusket buot joavkkuide mat gillájit rasismma ja čearddalaš ja oskkolaš vealahheami, maiddái sámiide.

Mánat ja nuorat sáhttet vásihit rasismma ja vealahheami iešguđet arenain. Skuvla lea dakkár

Boksa 5.3 Máttasámi forum

Innlandet fylkkasuohkan lea ásahan máttasámi foruma masa oassálastet earret eará Innlandet sámi birrasat, Anno Museum/Glomdalsmusea, Innlandet allaskuvla, organisašuvnnat ja Eengerdaelien tjjelte, lassin fylkkasuohkana iežas mielbargiide ja politihkkáriidda. Dát forum lea dehálaš arena digaštallamiidda ja daid doaibmajuid ovddideapmái maid sii čadahit ovtta, ja forumis lea bistevaš sadji fylkkasuohkana mánggakultuvrralaš mielváikkuhanrádis seamma láhkai go natiána minoritehtaid ovddasteaddjis.

Forumis lea erenoamáš fuomášupmi cielaheapmái ja juohkebeaivválaš rasimii, ja njukčamánu 2023 sii lágidedje ovtta Sámedikkiin seminára mas sámít ja earát muitaldeje iežaset vásáhusaid birra. Dat čuovvuluvvui konferánsain mii deattuhii buriid doaibmajuid Innlandetis mat eastadit rasimma ja nannejit fátmasteami. Áigumuš lea joatkit dán barggu ovddasgvlui regionála plána olis fátmasteaddji Innlandet várás, mii dohkkehuvvui árat dán jagi, ja čuovvulit Duohtavuoda- ja soabadankommišuvnna raportta.

arena mas nuorat golahit hui ollu áiggi. Ráđdehus áigu nannet eastadanbarggu givssideami ja loavki-deami vuostá ja láchit diliid oadjebas, buori ja fátmasteaddji skuvlabirrasii buohkaide, mas ii leat vašši, rasima ja vealaheapmi. Ráđdehus áigu maiddái váikkuhit dasa ahte mánáin ja nuorain geat gillájit rasimma ja vealaheami, leat sajít gos sii sáhttet váldit oktavuoda earret eará mánggbealatráđdeaddiiguin ja dearvvašvuodabuohce-divššáriiguin.

5.7.2 Sámedikki mearkkašumit

Sámi nuorat vásihit ahte sidjiide biddjo ovddasvástáduš buot das mas lea sáhka sámi álbmoga, ja sii fertejit ovttaskasolmmožin gierdat cielaheami olles sámi álbmoga vuostá. Mediaid geahčanguovlu odasáššide main lea sáhka sámiiin dahje sámevuodas, bodnjojuvvo dávjá, measta fuomáškeahtá čalmustahttit dan mii lea negatiiva, dahje oázžut lohkkiiid geahččat dan mii lea negatiiva odasáššis. Dat váikkuha sámi nuoraide geat maiddái gullet gehččiide, ja geat dalle fertejit guoddit noadi go sii leat sápmelaččat. Go mediat

almmuhit negatiiva áššiid bođuáššin mii guoská sámiide, de biddjo ovddasvástáduš buot sámiide ja sii cielahuvvojit oktasaččat. Nu fertejit sámi nuorat guoddit buot sámiid nodiid. Eatnašat válljejit jávohisvuoda dasa, go sii dihtet ahte digaštallan neahtas bohciidahtta ain eanet ja fasttit komentáraid. Mánnašupmi mediain, cielaheapmi, givssideapmi neahtas, aviissaid kommentáruvttut ja sosiála mediat leat stuorra noadddin erenoamážit mánáide ja nuoraide, ja dain lea negatiiva váikkuhus ovttaskas psyhkalaš dearvvašvuhtii. Čujuhuvvo maiddái oktavuhtii gaskal vásihuvvon vealaheami viidodaga ja man garas psyhkalaš noadddi sáhtta vásihuvvot. Govda ángiruššan dárbbášuvvo sámevaši vuostá nannen dihtii sámi mánáid ja nuoraid eallinkvalitehta. Mediaid ovddasvástáduš áššiid dássidis govvideamis ja geahčanguovllu geavaheamis berre loktet digaštallamii álbmotdearvvašvuodaper-spektiivas.

5.8 Veahkaváldi ja illasteamit

Veahkaváldi ja illasteamit leat stuorra álbmotdearvvašvuodahástalussan Norggas. Veahkaválddi ja illasteamiid viidodat lea stuoris, ja dearvvašlaš, sosiála ja ekonomalaš váikkuhusat leat viidat. Saminor 2-iskkadeami logut čájehit ahte olbmot sámi duogážiin dieđihit eanet ahte sii leat gillán dovduičuohcci, fysalaš ja/dahje seksuála veahkaválddi go seamma geográfalaš guovllu álbmotmuđui (40). Dat guoská sihke mánnávuoda- ja nuorravuodajagiide ja rávesolbmoahká. Nissonat gillájit mealgat eanet seksuála veahkaválddi, sihke mánnán ja rávesolmmožin, go albmát. Sámi nissonat gillájit maiddái dávjjit guoibmevuodaveahkaválddi go eará nissonat (41).

Dasto čájeha iskkadeapmi nana čatnaseami gaskal veahkaválddi gilláma mánnávuodas ja ballo- ja lossamiellasyptomaid, ja post-traumáhtalaš streassasyptomaid. Veahkaválddi gillájedjiin lea badjel golmma geardde nu stuorra riska oázžut psyhkalaš dearvvašvuodagivssiid rávesolmmožin go sis geat eai leat gillán veahkaválddi mánnávuodas (41). Nu lea beroškeahtta sohka-bealis ja čearddalaš joavkkus. Viidáseappot čájehit gávdnosat ahte veahkaváldi mánnávuodas čatnasa nannosit bissovaš deahkke- ja dákterigebákčasiidda rávesolmmožin (42). Veahkaválddi gillájedjiin leat maid garrasat bákčasat go sis geat eai dieđit veahkaválddi mánnávuodas. Dat guoská sihke sámi nissoniidda ja álbmoga nissoniidda ja albmáide muđui. Sámi albmáid oktavuodas ii lean dát čatnaseapmi nu cielggas.

Boksa 5.4 TryggEst

TryggEst modealla mii čájeha mo sáhtta bargat ulbmillačča ja vuogáleappot eastadan, almmustahttin ja giedahallan dihtii veahkaválldi ja illastemiid rávesolbmuid vuostá geat leat riskavuloš eallindiliin. Ulbmiljoavkun sáhttet dalle leat olbmot alla agis, gárrendilleválttisvuodaiguin, psykalaš givssiiguin ja gillámušaiguin, somáhtalaš dávddaiguin, doaimavádjitvuodaiguin, dahje čálganvigiiguin. TryggEst sáhtta adnojuvvot «rávesolbmosuodjalussan».

Modeallas leat konkrehta evttohusat dasa mo giella sáhtta lágideit dán barggu, ja earret eará leat hábmejuvvon e-oahppankursa ja reaidu riskaárvoštallamii. TryggEst lea álggahan oahpahan- ja gealbudandoaimbajuid mat leat erenoamážit jurddašuvvon gielladaid dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusaid bargiide.

Bagadus, filmmat, gihppagat ja ávdnasat leat jorgaluvvon davvisámegillii, ja veahás maiddá máttasámegillii. TryggEst ovddideamis leat dat vásáhusat maid giellat ožžot barggus dehálaččat, ja maiddá gude dárbbuid sii vásihit barggus veahkaválldi ja illastemiid vuostá.

Giellat main lea TryggEst leat ásahan sierra joavkkuid mat váldet vuostái vuorjašuvvandieđáhusaid. Jahkemolsašumis 2023/24 ledje 56 giellada ásahan TryggEst dahje mearridan dan dahkat. Maiddá giellat sámi hálddašanguovllus leat searvan TryggEstii. Giellat mat leat mielde TryggEstas, ožžot eanet ja eanet áššiid. Giellat ožžot eanaš áššiid main lea sáhka veahkaválldis ja illastemiin vuorasiid vuostá.

Luohtámuš gaskal sámi álbmoga ja politiija ja veahkkeapparáhta lea mearrideaddjin eastadeapmái, veahkaválldi almmustahttimii, dasa ahte gielláeddjit galget ohcat veahki ja oazžut buori veahki ránggáštusdoarrádallama oktavuodas. Ovddeš dáruiduhttima geažil lea ollu sámiin heajos luohtámuš Norgga eiseválddiide ja veahkkeapparáhtii (43). Dáruiduhttinpolitihkka sáhtta maiddá leat váikkuhan nannejuvvon jávohisvuhtii ja tabu veahkaválldi ja illastemiid fáttáid oktavuoda, ja váilevaš luohtámuš sáhtta leat dehálaš sivva dasa ahte sámi veahkaváldegilláeddjit eai oza veahki. Nordlándda politiijabiirre jagi 2017 raporta illastanáššiin Divttasvuonas čájehit ahte politiija ja veahkkeapparáhta váilevaš áddejupmi ja dáhttu váldit čuolmmaid duodas, sáhtta leat váikkuhan dasa ahte veahkaválldi sáhtii joatkit (44). Veahkkeapparáhta ja politiija máhttu ja gelbbolašvuolta sámi gielas ja kultuvrras sáhtta veahkehit lohtet veahkaváldegilláeddji luohtámuša. Dattetge lea dehálaš ahte bálvalusaddit dovdet iežaset rolla stuorraservodaga ovddasteaddjin ja dihtet mo dáruiduhttináigi ain dál ge sáhtta váikkuhit deaivvadeapmái sámi veahkaválldi gielláeddjiiguin.

Sámi veahkaválldi gielláeddjit deivet maid eastagiid iežaset kultuvrras. Nasjonalt kunnskaps-senter om vold og traumatisk stress (NKVTS) nammasaš nátionála máhttguovddáš veahkaválldi ja traumáhtalaš streassa birra čájeha mo

riska čoavdit bearašbáttiid ja dásehuhttit sogaid gaskasaš ovtasbarggu lea hehttehussan dasa ahte veahkaválldi gielláeddji dieđiha vierrásiidda (45). Boazodoallit geat giellájit veahkaválldi guoimmi bealis sáhttet vásihit suojehisvuoda sihke ruovttus ja meahcis. Seammá guoská boazodolliide geat leat vásihan veahkaválldi ja illastemiid boazodoalu earáid bealis. Iežas luvven veahkaválldálaš gaskavuodas sáhtta veahkaválldi gielláeddjai maiddá mearkkašit ahte son massá čatnaseami boazodollui. Earráneapmi sáhtta dagahit ahte nubbi bealli, dábálaččat nissonolmmoš, massá gullevašvuoda siidii¹ ja nu maiddá iežas sámi identitehta.

Viidáseappot sáhtta dat ideála ahte galgá leat gievra ja ovddasvásttolaš ii ge vuorjat earáid, mii adno dehálažžan sámi kultuvrras (45), leat hehttehussan veahki ohcamii. Maiddá sámi almmáideála sáhtta leat hehttehussan dasa ahte ohcat veahki. Erenoamážit sámi nissoniin vurdojuvvo ahte sii galget leat gievrrat, gierdat ollu eai ge čájehit geahnohisvuoda. Maiddá sámi almmáideála čatnasa vuordámušaide ahte albmát galget leat gievrrat ja birgehallas hástalusaiiguin.

Máhttu ja gelbbolašvuolta leat dehálaš eaktun buori eastadeaddji bargui. Sihke álbmogis ja

¹ Boazodoalloláhka definere siidda dakkár joavkun mas leat boazoeaiggádat mat doaimmahit boazodoalu ovtas dihto eatnamiin.

bálvalusain dárbbášuvvo máhttu sihke veahkaválddi ja illastemiid birra. Mánát ja nuorat dárbbášit ahkeheivehuvvon oahpu rupmaša, rájáid ja seksualitehta birra. Go hállá dan birra mii veahkaváldi lea, de dat ráhkkanahttá mánáid dieđihit jus sii vásihit veahkaválddi dahje illastemiid. Dehálaš lea ahte mánát ja nuorat sáhttet háhkat dán máhtu iežaset gillii. Guottuidásahanbargu ja diehtjuohkin veahkaválddi ja illastemiid birra ja dan birra gos sáhtta oazžut veahki, ferte láchčojuvvot sámi álbmoga várás, gielalaččat ja kultuvrralaččat. Maiddái dárbbášuvvo eanet dutkan veahkaválddi ja illastemiid birra sámi servodagas ja daid váikkuhusaid birra vai sáhtta čadahit deaivilis doaibmabijuid. Eanet máhttu ja gelbbolašvuohta sámegillii ja sámi giela ja kultuvrra birra almmolaš bálvalusaid bargiid gaskkas lea maiddái dehálaš vai sáhtta eastadit ja almmustahttit veahkaválddi ja čuovvulit veahkaválddegillájeddjiiid.

Veahkaváldi ja illastemiid sámi servodagain lea hástalus maid sámi servodagat ja Norgga eiseválddit fertetit ovtas čuovvut. Ráđdehusa ángiruššan oppalohkái dán suorggis bohtá ovdan Prop. 36 S (2023–2024) *Opptrappingsplan mot vold og overgrep mot barn og vold i nære relasjoner (2024–2028) Trygghet for alle* nammasaš nannenplánas mii gieđahallá veahkaválddi ja illastemiid mánáid vuostá ja veahkaválddi lagas gaskavuodain ja mii geigejuvvui juovlamánus 2023. Vaikke vel nannenplána gusto buohkaide geat gillájit veahkaváliid ja illastemiid, beroškeahttá gielas, kultuvrras ja geografijjas, de lea ain dárbu bidjat fuomášumi veahkaváldái ja illastemiide sámi servodagain. Danne lea nannenplánas sierra kapihtal veahkaválddi ja illastemiid birra sámi servodagain main doaibmabijut galget buorebut láchit diliid veahkaválddi ja illastemiid eastadeapmái ja vuostaldeapmái.

Sámediggi lea maiddái hábmen sierra doaibmaplána veahkaválddi vuostá lagas gaskavuodain sámi servodagain, maid Sámediggi dohkkehii juovlamánu 2023 dievasčoahkkimis.

5.8.1 Veahkketelefovnat

Dehálaš lea ahte veahkaválddi gillájeaddji rávesolbmui ja mánáin leat veahkketelefovnat olámutus go sii dárbbášit muhtuma geainna ságastallat dahje go sii dárbbášit veahki gávdnat veahkefálaldaga lahkosis doppe gos sii ássat. Neahtasiidus ung.no leat ovdamearkka dihtii listejuvvon veahkketelefovnat mánáide ja nuoraide geat ohcet muhtuma geainna sáhttet háleštit. Ráđdehus áigu árvvostallat veahkketelefovdnárbbu sámegielat mánáide, nuoraide ja rávesolbmuide

geat gillájit veahkaválddi. Loga eanet ung.no birra kapihtalis 5.4.2.

Sámediggeráđdi lea doarjagiid bokte juolludan ruđaid Kirkens SOS:i vai besset álggahit sámi dieđáhusbálvalusa olbmuide geat leat heahtedilis, ja mii doaimmahuvvo davvisámegillii. Dohko sáhtta váldit oktavuoda namaheamet. Dasa lassin lea Rukkes ruossa ožžon ruđaid ásahtit sámegiela dieđáhusbálvalusa mii lea jurddašuvvon sámi mánáide ja nuoraide geat leat rašis eallindiliin. Prošeavtta ulbmil lea nannet sámi mánáid ja nuoraid psykalaš dearvvašvuođa. Sámi mánát ja nuorat bovdjuvvojit searvat fálaldaga ovddideapmái.

5.8.2 Heahteguovddášfálaldat sámi álbmogii

Heahteguovddášlága olis lea buot giełddain geat negasvuohta addit heahteguovddášfálaldaga nissoniidda, albmáide ja mánáide geat gillájit veahkaválddi dahje veahkaválddeáitagiid lagas gaskavuodain. Viidáseappot galget giełddat fuolahit buori kvalitehta fálaldagas, earret eará dainna lágiin ahte bargiin lea gelbbolašvuohta fuolaheamis geavaheddjiid erenoamáš dárbbuid (§2) ja ahte fálaldat lea oktagaslaččat heivehuvvon (§3).

Heahteguovddášfálaldat lea uhccán heivehuvvon sámi álbmogii (46). Heahteguovddášstatihtikka čájeha ahte dušše ovcci guovddázis 43 guovddázis lea gelbbolašvuohta sámi gillájeddjiiid birra (47). Uhccán dieđut heahteguovddášfálaldaga birra leat sámegielaide. Vaikke vel ollu sámi geavaheaddjit áddejit dárogiela, de lea dehálaš dieđihit ahte heahteguovddázat deaivvadiit sámiiguin ádejumiin sin sámi duogázis ja kultuvrras.

Dasa lassin lea leamaš hástalusat Sis-Finnmárkkku heahteguovddášfálaldagain maŋŋágo sámi heahte- ja inseastaguovddáš Kárašjogas heahtihuvvui jagi 2019 heajos giełldeaekonomiija geažil. Mánáid-, nuoraid ja bearašdirektoráhta (BufDir) lea juolludan oktiibuot badjel 2,1 miljon ruvnnu doarjjan dainna ulbmiliin ahte ođđasis ásahtit heahteguovddášfálaldaga regiovdnii. Sihke Sámediggi, Násag (Našuvnnaš sámi gealbofálaldat) ja eará regionála doaimmaheaddjit leat searvahuvvon bargui. Ášši lea bures ovdáneamen. Kárašjoga giełda áigu álggahit ovtasbarggu Áltta heahteguovddáziin ođđajagimánu 2024 rájes, ja ásahtit virgeresurssa Kárašjohkii. Dainna lágiin ožžot Kárašjoga ássit heahteássa-fálaldaga Álttas ja ságastallanfálaldaga sámegillii Kárašjoga.

Mánáid-, nuoraid- ja bearašdirektoráhta lea addán regionála resursaguovddážiidda veahkaválldi, traumáhtalaš streassa ja iešsorbmenestadeami birra (RVTS) bargamuššan veahkehit gealbudemiin nannen dihtii heahteguovddášfálaldaga erenoamáš rašis joavkkuide ja sámi álbmogii. Mánaga heahteguovddášfálaldaga leat ohcan doarjjarudaid maiguin heivehit fálaldaga earret eará diehtujuohkinávdnasiid jorgaleapmái iešguđet sámegeilaide.

Mánáid- ja bearašdepartemeanta áigu bidjat ovdan gulaskuddannotáhta rievdadusevttohusaiguin heahteguovddášlágas jagi 2024 mielde. Heahteguovddášfálaldat sámi álbmogii gullá dán bargui ja áigumuš lea čadahit konsultašuvnnaid Sámedikkiin.

Boksa 5.5 Alternativ til vold – Finnmarku

Alternativ til vold (ATV) Finnmark nammasaš molssaeaktu veahkaváldái Finnmarkkus ása-huvvui jagi 2020 ja stáhta ruhtada dan ollásit. ATV Finnmarkku mandáhtii gullá dikšofálaldaga addin veahkaválldi čadaheddjiide lagas gaskavuodain, veahkaválldi gillájeddjiide ja sin bearrašiidda. Fálaldat addojuvvo buot gielddaid ássiide Finnmarkkus. Váldokantuvra lea Álttás, vuollekantuvrraiguin Girkonjarggas, Kárásjogas ja Guovdageainnus. Eanet sámi áššehasat leat váldán oktavuoda ATV Finnmarkkuin mañimus jagi.

ATV Finnmarkkus leat oassálastit ATV álgoálbmotprošeavttas maiguin lea lagas ovtasbargu heivehemiin dikšofálaldaga sámi álbmogii. Álgoálbmotprošeakta gullá ángiruššamii mas ATV háliida addit buori ja dásseárvosaš terapevttalaš fálaldaga mánngga sámi bearrašii, ja oahpásmahttit ATV fálaldaga buorebut buot ATV sisaváldinguovlluin. ATV lea ožžon badjelaš 7,2 miljon ruvnnu álgoálbmotprošektii Mánáid-, nuoraid- ja bearašdirektoráhta doarjjaortnegis doaimabijuide veahkaválldi ja illastemiid vuostá áigodahkii 2022–2024.

6 Ángiruššansuorgi 4: Ovddidit dearvvašlaš eallindábiid ja dearvvašvuodaovddideaddji birrasiid

Ráđdehus áigu:

- fuolahit ahte Dearvvašvuodadirektoráhta bagadusat leat jorgaluvvon sámegeilli, ja ahte bagadusat eallindábiid ja dearvvašvuodaovddideaddji ja eastadeaddji doaimmain lea sámi perspektiiva
- gozihit ja čuovvut dálkkádat- ja birasrievdamiid mearkkašumi dearvvašvuhtii

6.1 Álgu

Sihke eallindábit ja min birrasat váikkuhit min dearvvašvuhtii ja eallinkvalitehtii. Dan ektui go buorit dábit ja buorit birrasat nannejit dearvvašvuoda ja eallinkvalitehta, de sáhttet onohis eallindábit, dearvvašmeahtun birrasat ja nuoskkiduvvon biras dagahit dearvvašvuoda massima ja uhcit buriid eallinjagiid.

Sámi álbmogis leat veaháš eanet dearvvašvuodaávttisvuodaide gávdnoštumit ja dávddat mat sáhttet čatnasit eallindábiide, go buohtastahtá álbmogiin muđui. Daid sámiid gaskkas geat ávkašuvvet luondduresurssaiguin, sáhttet muhtumat leat rašit nuoskkideapmái, vahágiidda ja sisabahkkemiidda.

Árjjalaš álbmotdearvvašvuodapolitihkka, buorit eastadanángiruššamat ja dearvvašvuodaovddideaddji birrasat ja báikkálaš servodagat addet eanet buriid eallinjagiid dearvvašvuodaide ja eallinkvalitehtain ovttaskasolbmui, uhciduvvon sosiála dearvvašvuodaerohusaid, ja váikkuhit sosiála ja ekonomalaš guoddevašvuhtii. Dán kapihttala válddaheami ja doaimmabijuid ferte geahččat oktanaga kapihttaliid 3–5 doaimmabijuiguin ja 7. kapihttala máhttovuoduin.

6.2 Álbmotdearvvašvuodapolitihkka dearvvašleappo eallindábiid ja buoret dearvvašvuoda várás

Čielga gaskavuotta gaskal dearvvašlaš eallindábiid ja uhciduvvon riskka oazzut mánga dávdda mat eai njoamo, lea duodašuvvon. Dat guoská

earret eará beare alla deddui ja buidodahkii, alla varradeddui, váibmo- ja varrasuotnavigiide, diabetes 2 šládji, bissovaš obstruktiiva geahpesdávdi (kols), mángga borasdávdi, iešguđet deahkke- ja dákteriggeviggiide ja gárrenávnnasgeavahandávddaide. Eará bealit nu go fysalaš doaimmahisvuotta, oktovuotta ja psyhkalaš gillámušat váikkuhit maidái somáhtalaš dearvvašvuhtii.

Sámiid gaskkas lea veaháš stuorát oassi geain lea beare alla deaddu, diabetes, ja geat borgguhit ja snussejit, muhto dieđihuvvo uhcit alkoholageavaheapmi go álbmogis muđui.

Váldoángiruššansuorgi álbmotdearvvašvuodapolitihkas lea dearvvašlaš eallindábiid ovddideapmi. Ráđdehus dieđiha álbmotdearvvašvuoda dieđáhusas ahte áigu hábmet dakkár ollislaš strategiija dávddaid ektui mat eai njoamo mii čájeha háltti ja ángiruššansurggiid álbmotdearvvašvuodabarggus ja dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusas jagi 2030 guvlui. Meld. St. 9 (2023–2024) *Nasjonal helse- og samordningsplan. Vår felles helsetjeneste* nammasaš nationála dearvvašvuoda- ja ovttasdoaimmanplánas čielggasmahttojuvvo dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusa rolla eastadanbarggus. Álbmotdearvvašvuoda dieđáhusas gieđahallojit mánga doaimmabiju eallindáhpesuorggis. Ollu doaimmabijuid prinsihppa lea ahte oppalaš ortnegat galget leat olles álbmoga várá, muhto lágiduvvot nu ahte dain lea stuoramus beaktu sidjiide geat daid dárbbasit eanemusat. Dat lea váldodoaimma dasa ahte uhcidit sosiála dearvvašvuodaerohusaid. Buoridan dihtii sámi álbmoga eallindábiid lea dehálaš geahččat dán doaimma oktanaga bargguin loktet dearvvašvuodagelbbolašvuoda heivehuvvon sámi álbmoga dárbbuide, ja nannet bálvalusaid gelbbolašvuoda sámi diliid birra. maidái surggiidgaskaš dearvvašvuodabarggus ferte nannet sámi perspektiivva. Doaimmabijut main lea mearkkašupmi leat earret eará duhpátpolitihkka, biebmodoallu, fysalaš lihkaeamit, gárrenávnnasgeavaheapmi ja psyhkalaš dearvvašvuotta. Fágalaš bagadusat ja njuolggadusat leat dehálaš váikkuhangaskaoamit go Dearvvašvuodadirektoráhta lávdada máhttovuđot geavada ja váikkuha kvalitehtii fálladagas

buohkaide. Iešgudet bagadusat hábmejuvvojit mángga suorgái. Dearvvašvuodadieđuid lea dehálaš dahkat guoskevažžan sámi álbmogii. Dearvvašvuodadirektoráhta galgá fuolahit ahte sámi perspektiiva lea mielde bagadusain ja diehtujuohkinávdnasiin, ja ahte dat jorgaluvvojit sámegeilli. Digitála almmuheapmi sáhtá maiddá addit vejolašvuoda čohkkejuvvon ja geavaheaddjiládis govvdáusa sámegeielagiidda.

6.2.1 Diabetes, beare ollu deaddu ja buidodat

Saminor 2 bohtosaš orrot čájeheamen ahte sámiin lea veaháš eanet diabetes 2 šládja go álbmogis muđui seamma guovllus. Saminor 1 ja Saminor 2-iskkademiin leat iešgudet kritearat mo defineret diabetesdávdda, ja danne eai leat gávdnosat ovtaláhkásaččat dien guovtti iskkadeamis, main maiddá orru leamen seamma riska sámiide oázžut diabetes go eará oassálastiide (5).

Viidáseappot čájehit iskkadeamit oppalaš alla buidodatgávdnoštumi sihke sámiid ja eará oassálastiid gaskkas goappašiid sohkabeliin, muhto veaháš stuorát oassi sámi nissoniid gaskkas. Saminor 1 ja Saminor 2 čájehit ahte dat oassi geain lei buidodat, lei lassánan sihke sámi ja eará albmáid gaskkas, ja nissoniid oassi fas lei bisson seamma dásis dahje njedjan veaháš (5). Álbmotdearvvašvuodainstituhta gielddaid mielde álbmotdearvvašvuodaprofiillain boahtá ovdan ahte daid gielddain¹ main lea stuorámuš oassi sámi eanetlohkoálbmot lea stuorát oassi 17-jahkásaččain beare ollu buoidi ja buidodat go riikagaskamearri.

6.2.2 Biebmodoallu

Saminor 2 čájeheai ahte sámi borret eanet bohcco- ja ealggabiergggu, varrabiepmu ja sáivaguoli, ja uhcit ruoidnaguoli ja ruotnasiid go buohtastahtá ássiin muđui boaittobeliin Davvi-Norggas. Šaddosiid ja murjiid borret sullii seamma ollu. Biebmoálvvuid borran ii earut sámiid olus earáin, earret ahte ruovddi ja vitamiiinna B₁₂ ožžot sámi eanet iežasat biepmus. Bohccobiergu lea čájuhuvvon leat biebmoávdnasiid buorre gáldun. Viidáseappot oidnojit mearkašmeahtun erohusat vitamiiinna D-stáhtusis sámiin eará ássiid ektui, ja uhccán olbmui ledje kritihkalaččat vuollegis dásit.

Nationála biebmodoallokártemat (48) čájehit ahte uhcit oassi olbmui Nordlándas, Romssas ja Finnmárkkus čuvvot rávvagiid ahte borrat golbma

borrandoarvvi šaddosiid, murjiid ja ruotnasiid beaivái go buohtastahtá álbmogiin muđui. Davvi-Norgga olbmot dieđihit fas ahte sii borret dávjiit guoli go olbmot muđui Norggas. Daid mánáid, nuoraid ja nuorra rávesolbmuid biebmodoalu birra geain lea sámi duogáš, ii leat doarvái máhttu.

Álbmotdearvvašvuodadieđáhusa biddjo mihtun eanedit sin oasi geat čuvvot biebmorávva- giid ja dásset sosiála erohusaid biebmodoalus. Dat guoská maiddá sámi álbmogii, ja barggu biebmodoaluin ja biebmorávvaigiiguin ferde gaskkustit sámiide ja heivehit sámi gillii ja kultuvrii. Dearvvašvuodadirektoráhta lea gieskat almmuhan gihppaga Biebmu ja borramat njuoratmánáide davvisámegeilli, rávvagiiguin váhnemiidda njamaheami ja njuoratmánábiepmu birra (49).

Máhttovuoddu dearvvašlaš biebmodollui ođasmahttojuvui geassemánu 2023. Dearvvašvuodadirektoráhta áigu ođasmahttit norgalaš biebmoaráid ja daid válmastit jagi 2024 mielde. Biebmodoalu goziheapmi lea dehálaš vai sáhtá čuovvut sámiid biebmodoalu, masa Saminor 3 addá dehálaš dieđuid.

Álbmotdearvvašvuodadieđáhus deattuha mearkašumi dearvvašlaš biebmodoalus ja buriid borramuš- ja borrandábiin mánáidgárddis, skuvllas ja skuvlaastoáiggeortnegis. Dearvvašvuodadirektoráhta fágalaš njuolggadusat rávvejit mo mánáidgárddit, skuvllat ja skuvlaastoáiggeortnet sáhttet láhčit diliid dearvvašlaš borramiidda ja borranillui, ja sihkkarastit buriid rámmaid borramiidda. Láhkaásahus dearvvašvuoda ja birrasa birra mánáidgárddiin ja skuvllain jna. bodii fápmui suoidnemánu 1. b. 2023 ja čujuha dasa ahte mánat ja oahppit galget oázžut doarvái áiggi ja mášu boradeapmái. Bagadus láhkaásahussii galgá leat olámuttus sámegeilli. Ráđdehus áigu ásahtit nuvttá skuvlabiepmu dan guovtti stáhtalaš joatkkaskuvllain čavčča rájes jagi 2024, fuolahat dihtii ahte buot oahppit skuvllain ožžot ovttá dearvvašlaš borrama juohke beaivvi. Láhčn dasa ahte fuolahit báikkálaš biebmoávvuid sáhtá ásahtit biebmoilu. Biebmoilluovku, mii veahkeha ásaheamen fuolahusbálvalusaid, lea mielde ásaheamen boradanbottuid beaivvi illudáhpáhussan. Árktalaš biebmoilluovku, mii ásaheamen jagi 2023, áigu leat mielde fuolaheamen báikkálaš árbevieruid boradanbottuin ja ovttasbargat gielddaiguin main stuorra oassi álbmogis leat sámi, nu go Čáhcesul- luin ja Guovdageainnuin.

Sámediggi deattuha ahte ollu sámi vuorrasat leat hárbáhan varramállásiidda ruovttus ja váillahit dan go bohtet ásaheamen. Varrabiepmu lea álbmaí ja árbevirolaččat lunddolaš oassi sámi vuorrasiid biebmodoalus. Sámediggi deattuha ahte ásaheamen

¹ Kárásjohka, Guovdageaidnu, Unjárga, Porsángu ja Deatnu

háliidit dárjut árbevirolaš biepmu mii boahá luonddus, muhto ahte dat lea hástaleaddjin buhtisvuodanjuolgadusaid geažil mat gustojit njuovvamii.

6.2.3 Fysalaš doaimmat

1980-logus čájehedje dieđut Finnmárkkus ahte sámít doibme dalle oppalohkái eanet fysalaččat go fylkka eará ássit ja ahte sis ledje fysalaš doaimmat barggu oktavuodas, erenoamážit vuoddoealáhusain (50). Saminor 1 ja 2 iskkademiin boahá ovdan ahte sámi nissonat árvoštalle iežaset doaimmadási astoáiggi vuolleppos go eará nissoniin, muhto ahte albmáin eai lean erohusat.

Riikadásis leat dušše golmmas logi rávesolbmos ja vuorrasis geat ollašuttet fysalaš doaimmanrávvagiid. 15-jahkásaččaid gaskkas lea 40 proseantta nieiddain ja váile bealli gánddain doarvái fysalaš doaimmat. Dearvvašvuodadirektoráhta jeavddalaš riikaviidosas kártemat objektiivalaš mihtiduvvon fysalaš doaimmain ja jaskesorruma áiggi čájeha oppalaš vuollegis doaimmandási albmogis beroškeahhtá agis ja ahte dássi lea njiedjemin (51). Doaimmandási juohkasa botnjut sosiálalaččat ja dássi lea vuolimusat sin gaskkas geain lea oanehis oahppu. Mánát ja nuorat bearrašiin main lea alla sosioekonomalaš stáhtus, doibmet eanemusat fysalaččat ja oassálastet eanaš organiserejuvvon valástallandoaimmaide. Sámi duogáš ii boade ovdan kártemiin, muhto vuodđun biddjo ahte maiddá sámít leat ovddastuvvon dáid jeavddalaš albmotiskademiin.

Uhcit lihkaepmi beaivválaš eallimis ja barggus čilge ollu albmoga vuollegis doaimmandási. Fysalaš doaimman lea dehálaš eallinkvalitehtii ja buori fysalaš ja psyhkalaš dearvvašvuhtii, bisuha min doaimmandearvvasin ja iešbirgejeaddjin, ja suodjala ollu dávdadaid ja árra jápmima vuostá. Mánáide ja nuoraide lea beaivválaš stoahkan ja fysalaš doaimman dárbbalaš normála šaddamii ja ovdáneapmái, sihke fysalaččat, psyhkalaččat, sosiálalaččat ja kognitiivalaččat. Ahkedutkamis lea fysalaš doaimman deattuhuvvon dakkárin mas lea buoremus beaktu sihke fysalaš ja psyhkalaš dearvvašvuhtii ja dasa ahte oazžut buoret boarásmuvvama, nannejuvvon fysalaš doaimma dáfus ja dan dáfus ahte bisuhit kognitiivva doaimmaid. Sihke nuorat vuorrasat (65–79 jagi) ja boarrásat vuorrasat (80+) sáhttet oazžut dearvašat boarásmuvvama beaivválaš fysalaš doaimmamiin ja jaskesorruma áiggi uhcidemiin.

Albmotdearvvašvuodadiedáhusas čuovvula ráđdehus *Sammen for aktivt liv doaimmaplána fysalaš doaimmamiid várás 2020–2029*, ovttas-

Boksa 6.1 Bearalmátkkit

Finnmark friluftsråd nammasaš olgoáibmoráđdi ovttas buot Finnmárkku gielddaiguin láhčá ja lágida iešguđet mátkkiid ja doaluid jagis oazžun dihtii ássiid mátkkiide lagasbirrasis, #Perletur čoahkkenamahusain.

Juovlamánus lágiduvvojit Julesprek doalut Kárásjogas, mas evttohuvvojit mátkkit seamma láhkai go juovlakalendaris. Mátkkit lágiduvvojit nu ahte sáhtá vázzit oanehis ja oadjebas mátkkiid sevdnjesáiggi, oaivelivtain.

Loga eanet neahttasiiddus perletur.no

bargu logi departemeantta gaskkas, ja bidjá vuodu nannejuvvon servodat- ja albmotguoski ángiruššamii albmoga doaimmandási loktemiin. Ráđdehus áigu ásahtit eanet doaimmaovddideaddji servodaga mas buohkat beroškeahhtá agis, sohkaalis, doaimmadásis ja sosiála duogázis besset lihkaepmi ja doaimmat fysalaččat. Ovddidanprográmma gávpotja guovllugielddaid várás galgá váikkuhit dasa ahte ránnjagottiid ja lagasbirrasiid fysalaš birrasat buorebut plánejuvvojit ja hábmejuvvojit nu ahte olbmot lunddolaččat válljejit lihkaepmi ja fysalaš doaimmama beaivválaš eallima ja astoáiggi iešguđet bargamušain, seammás go luonddu ja ruonasguovlluid gáhtten fuolahuvvo earret eará čohkiideami oktavuodas, ja ahte vázzin- ja sihkelastingeainnut sihkarastet oadjebas ja aktiiva fievrreami ovdan ruoktot skuvlii, bargosadjái ja astoáiggedoaimmaide. Loga eanet kapihttalas 4.2.

Valástallan- ja astoáiggefálaldagat lea dehálaš oassi mánáid ja nuoraid bajásšaddamis, ja lihkaepmi lea dehálaš sin fysalaš ja psyhkalaš dearvvašvuhtii. Mánát ja nuorat dárbbasit buriid birrasiid báikkálaš servodagain valástallamii, olgoáibmodoaimmaide, molsašuddi stoahkamii ja fysalaš doaimmaide. Mii vuohhtit njiedjama organiserejuvvon valástallamis. Hárjehallandivadat, lahttomávsut ja golut biergasiidda ja mátkkiide hástalit sosiála searvama valástallamii. Albmotdearvvašvuhtii lea dehálaš ahte buot mánát ja nuorat sáhttet searvat, beroškeahhtá sohkaalis ja sosiála duogázis.

Kultur- ja dásseárvodepartemeanta addá doarjagiid sámi valástallamii Sámedikki bokte. Jagi 2023 lei doarjja 3 miljon ruvdnosážžan. Doarjaga ulbmil lea bisuhit ja viidáseappot ovddidit sámi

valáštallama oassin sámi kultuvrras, gielas ja identitehtas.

Loga maiddái fysalaš doaimmaid birra oassin dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusa eastadan- ja dikšunbarggus kapihttalas 6.2.5.

6.2.4 Duhpát

Fylkkadearvvašvuodaiskkadeamit Nordlánddas ja Romssas ja Finnmárkkus orrot čájeheamen veaháš dávjjit beaivválaš borgguheami olbmuid gaskkas sámi ja/dahje kvena duogážiin go olbmuid gaskkas geain ii leat ii sámi ii ge kvena duogáš (52). Beaivválaš borgguheddjiid oassi lea maiddá veaháš stuorát sámiiid gaskkas go oppalaš álbmogis buot fylkkadearvvašvuodaiskkademiid vuodul. Erenoamážit ahkejoavkkus 45 jagi rájes 64 jagi rádjai lea beaivválaš borgguheddjiid oassi stuorát: 18 proseantta sámiiid gaskkas 11 proseantta ektui earáid gaskkas. Saminor 1 rájes Saminor 2 rádjai čájeha ovdáneapmi ahte sámiiid ja earát borgguhit mealgat uhcit ahkemuddejuvvon analysaid vuodul logi oassálasti gielddas (5).

Beaivválaš snuvssen lei dávjjit Romssas ja Finnmárkkus ja Nordlánddas olles álbmogis. Nordlánddas lei snuvssen gorálaččat dávjjit sámiiid gaskkas, goappašiid sohkaheami, go muđui álbmogis (52) ja dávjjit nissoniid gaskkas Romssas ja Finnmárkkus, dan ektui go erohusat albmáid gaskkas ledje smávvát (53). Iskkadeamit nuoraid gaskkas 1990-logu gaskkamuttus čájehedje smávva, jus oppanassiige, erohusaid borgguhandábiin sámi ja dáža nuoraid gaskkas (54).

Ráđdehus almmuhii ođđa nationála duhpátstrategiija jagi 2023 giđa, oassin Álbmotdearvvašvuodadieđáhusas, mas ráđdehus áigu joatkit ja nannet čavga duhpátpolitihka. Okta mihtuin lea ahte borgguheddjiid dahje snuvssejeddjiid oassi berre leat vuolábealde viđa proseantta buot ahke- ja oahppojoavkkuin. Ráđdehus áigu ásahtit nationála prográmma loahpahit borgguheami, mii lea dakkár doaibmabidju mii sáhtta leat erenoamáš guoskevaš sámi álbmogii, dannege sin borgguheddjiidoassi lea veaháš stuorát go álbmogis muđui. Vestre Viken dearvvašvuodafitnodaga golmmajahkásaš pilohtaprošeakta, mas oassálastit ožžo bagadusa ja nuvttá dálkasiid dassážiigo heite borgguheames, lea duodaštan hui buriid bohtosiid. Dearvvašvuodadirektoráhta áigu čadaheami oktavuodas fuolahit heivehuvvon lágideami sámi álbmogii. Ráđdehus láchá diliid dasa ahte sii geat gullet dan bulvii mii lea riegdán jagi 2010 dahje manjá, eai geavat duhpáha eai ge nikotiinna. Álbmogii guoski doaibmabijut eastadan dihtii nuoraid álgimis duhpáhistit, leat

mealgadii čájehat buori beavttu ja galget jotkojuvvot.

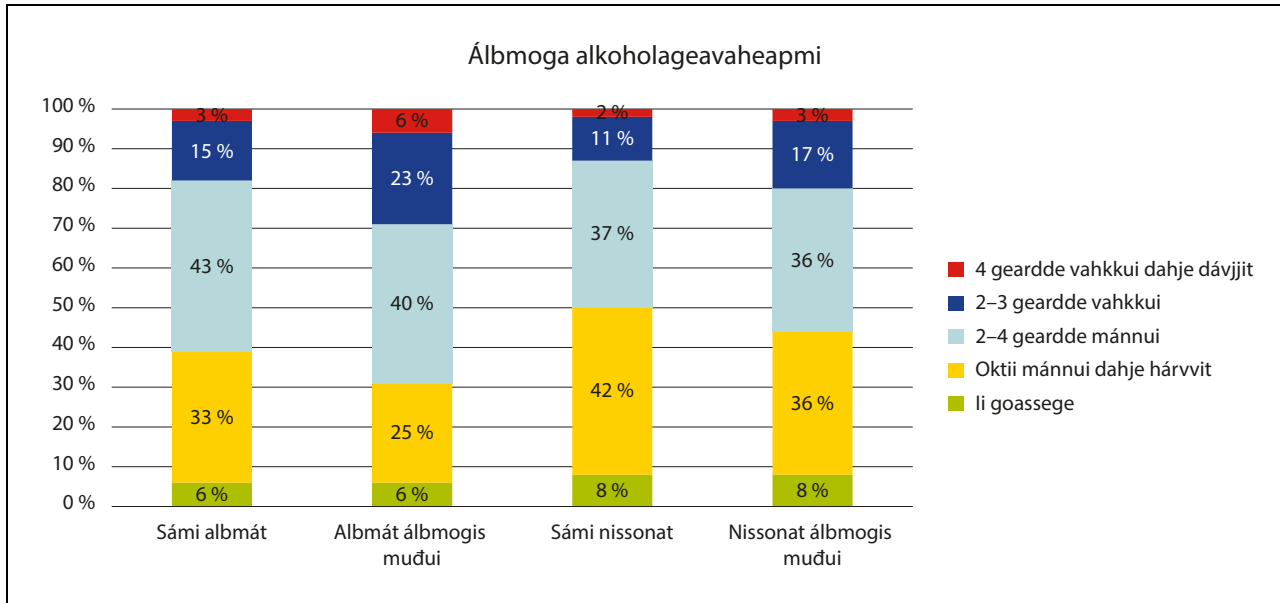
6.2.5 Alkoholá ja eará gárrenávdnasat

Mánja iskkadeami čájehit ahte sámiiin oppalaččat lea uhcit alkoholageavaheapmi go álbmogis muđui. Saminor 2-iskkkadeapmi gávnna ahte sámi rávesolbmot juhke uhcit alkoholá go eará oassálastit. Fylkkadearvvašvuodaiskkademiin Romssas ja Finnmárkkus (jagi 2019 iskkademiin) ja Nordlánddas (jagi 2020 iskkademiin) boahá ovdan ahte mealgat smávit oassi sámi nissoniin ja albmáin dieđihedje ahte sii juhke alkoholá uhci-musat guktii vahkkui go buohtastahtta seamma sohkaheame oassálastiiguin sámi duogáža haga, ja sin oassi fas geat juhke ollu uhci-musat oktii mán-nui (juhket guhtta alkoholáovttadaga dahje eanet seamma dilálašvuodas) ii leat uhcit sámiiid gaskkas. Maiddá gávdnosat fylkkadearvvašvuodaiskkademiin mat buohtastahttet sámiiid olles álbmogii muđui, leat ovttavásttolaččat dáid gávdnosii-guin.

Dat máhttu mii mis lea alkoholageavaheami ektui sámi nuoraid ja rávesolbmuid gaskkas, čájeha ahte sámiiid ja sámi guovlluin juhket uhcit alkoholá go álbmot muđui Norggas. Sámi álbmogis leat eanebut geat eai juga alkoholá. Persovnnalaš risttalašvuodas lei čadnojuvvon uhcit alkoholageavaheapmái, ja sivan uhcit alkoholageavaheapmái sámi nuoraid gaskkas sáhtta leat ahte sis lea eanet risttalašvuodaidentitehta ja garrasat norpmat alkoholageavaheami vuostá. Álbmotdearvvašvuodainstituhtta čájeha gávdnosiidda mat sáhttet mearkkašit ahte nuorat sámi duogážiin geat leat eanet integrerejuvvon majoritehtaservodaga eallinvugiide ja kultuvrii, juhket dávjjit alkoholá ja leat leamaš gárremiin, go buohtastahtta nuoraiguin sámi servodagain (5).

Lobihis gárrenávdnasiid geavaheapmi, gáruhuhttinávdnasat ja dáhpin dagahan dálkasat lea viehka uhca oasáš álbmoga gárrenávnnasgeavaheamis oktiibuot. Mis lea uhccán máhttu dakkár geavaheami birra sámi álbmogis.

Ásahallan dihtii álbmoga vejolašvuoda fidnet alkoholá leat mánja oppalaš ja beaktilis váikkuhangaskaoami váldon atnui; earret eará vuovdinlohpevuogádat, viidnamonopolaortnet, mánnusgielddus, alkoholadivadat ja ahkerájat. Nationála alkoholástrategiija ásaheami jagi 2021, ja strategiija deaivá maiddá sámi álbmoga. Máilmmiviidosaš doaibma-plánas alkoholá vuostá áigodahkii 2022–2030 rievdadii Máilmmi dearvvašvuodaorganisašuvdna mihtu 10 proseantta vuolideami vahálaš geavaheamis ovdal jagi 2025, 20 proseantta

Govus 6.1 Alkoholageavaheami dávjodat nu mo dat juohkása sohkabeliide ja sámi álbmogii ja álbmogii muđui. Oassi geat vástidit iešguđet vástidanmolssaeavttuide «in goassege» rájes «4 geardde vahkkui dahje eanet» rádjai gažaldahkii man dávjá jugat alkohola fylkkadearvvašvuodaikkademiin (FHUS).

Gáldu: FHI

vuolideapmin ovdal jagi 2030. Álbmotdearvvašvuodadieđáhusas guorrasii ráđdehus dán mihttui, guhkidii strategiijaáigodaga jagi 2030 rádjai ja bisuhii áigumuša bargat dan ala ahte juksat mihtu nannejuvvon ángiruššamiin. Dan juksan dihtii ferte suodjalit beaktileamos váikkuhangaskaomiid ja bisuhit ollislaš ja ovttaláhkásaš alkoholapolitiikka. Dalle ferte álbmotdearvvašvuoda vuhtiiváldin mearkkašit ollu eará vuhtiiváldimiid ektui, nu go buoret háhkanvejolašvuolta ja ealahusovddideapmi.

Strategiija deattuha ángiruššama nannen dakkár alkoholavahágiid vuostá mat čuhcet mánáide ja nuoraide. Dasa lassin ahte doarjut gielddaid alkoholaeastadeaddji ángiruššamiid ja viidáseappot ovddidit alkoholahis arenaid earret eará skuvllas, valáštallamis ja bargoeallimis, namuha alkoholastrategiija maiddái dehálaš ángiruššamiid dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusas. Sámi álbmoga ektui lea dehálaš ahte bálvalusain lea máhttu sámiid iešvuodain ja mánggabealatvuodain vai sii ožžot dan dovddu ahte sii leat áddejuvvon ja ahte dikšu ja doaibmabijut vásihuvvojit guoskevažžan.

Ráđdehus áigu bidjat ovdan eastadan- ja dikšunodastusa gárrenávnassuorgái jagi 2024. Dán dieđáhusa dehálaš ulbmilin lea eastadit gárrenávnassvátisvuodaid ja árat álggahit buori veahki ja čuovvuleami. Ráđdehus lea maiddái váldán álgaga ovddidit nátionála prográmma gár-

renávnaseastadeami várás mánáid ja nuoraid gaskkas, mii galgá čadahuvvot jagi 2024 rájes. Eastadanbargu sámi nuoraidálbmogis ferte dovdat sámi kultuvrra ja erenoamáš riskafaktoriid ja suodjaleaddji faktoriid ja ferte heivehuvvot dan máhttui. Viidáseappot galget gielddat movttiidahttot eanet geavahit galledanmetodiikka, olgooktavuodaid dahje galledeaddji bálvalusaid, mii sáhtta leat vuogas lahkoneapmi dasa ahte gávdnat ja čuovvulit nuoraid geain lea riskavuloš gárrenávnaseavaheapmi dahje psyhkalaš dearvvašvuodahástalusat.

6.3 Eastadeaddji dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusat

Dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalus ja bátne dearvvašvuodabálvalus leat dehálaččat eastadeaddji dearvvašvuodabarggus. Dásseárvosaš dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusat eaktudat ahte bálvalusat leat lágiduvvon sámi buhcciid gielaláš ja kultuvrraláš duogáži. Dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusaid sámegeiela ja kulturgelbbolašvuoda nannen lea eaktun dásseárvosaš bálvalusaide ja buori ovdáneapmái bálvalusfálaldagas sámi buhcciide, geavaheddjiide ja oapmahaččaide. Árvalusproseassa lea oainnusmahtán ahte lea ain ollu maid ferte dahkat ovddidan dihtii dásseárvosaš bálvalusaid.

Eastadeaddji doaibmabijut čadahuvvojit dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusa iešgudet osiin, ja gielddaid bálvalusat leat dehálaččat, nu go dearvvašvuodastašuvdnabálvalus ja skuvladearvvašvuodabálvalus, fástadoavttir, ergoterapiija- ja fysioterapijabálvalus, gielddapsykologa, vuollegišielbmáfálaldat, dearvvašeallima hálldašeami fálaldat, oahppan- ja hálldašanfálaldat ja bätne-dearvvašvuodabálvalus. Dehálaš lea ahte dát fálaldagat maiddá heivehuvvojit sámi geavaheddjiide.

Dearvvašvuodadirektoráhta raporta ovda-prošeavttas oahppan ja hálldašeapmi dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusain (2021) čájeha ahte fálaldat oahppan- ja hálldašandoaimmas, dás maiddá doarjja eallindábiid rievdadeapmái, ii lea doarvái bures heivehuvvon sámi buhcciide. Dearvvašvuodadirektoráhta neahtasiiddus dearvvašeallinguovddážiid birra leat veaháš dieđut dan golmma sámegeilli, ja direktoráhta lea odasmahtán bagadusa gielddalaš dearvvašeallinguovddážiidda vuollekapihttaliiin fálaldatheiveheami birra sámi geavaheddjiide. Oppalaččat leat uhccán kultuvrii heivehuvvon ja sámi buhcciide ja oapmahačcaide guoskevaš oahpponeavvut jorgaluvvon buot golmma sámegeilli. Ovdaprošeavttas deattuhuvvo ahte láchima vuolggasadjin lea dat mii lea mávssolaš ja árvvolaš juohkehažži, oktan earret eará buohcuvuoda, bearraša fátmasteami ja eallinvugiid ja eallinmáilmmi áddejumiin ja giedahallamiin. Dearvvašeallinguovddážat leat dehálaš oassin eastadanbarggus. Fálaldat sáhtta maiddá doaibmat deaivvadansadjin ja ahte geavaheaddjit besset deaivvadit earáiguin ja oážžut veahki searvevuodas. Olles 86 proseantta álbmogis ássat dakkár gielddas mas lea gielddalaš dearvvašeallinfálaldat.

Dearvvašvuodagelbbolašvuoda nannen gullá maiddá oahppan- ja hálldašanfálaldahkii (gč kap 5).

Fástadoaktárat leat dehálaččat gieldda dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusain. Suoidnemánu 1. b. 2023 rájes lea ášahuvvon máksu eallinvuohke-seaguheami ovddas maid fástadoaktárat sáhttet geavahit ságastallamiin buhcciiguin eallindábiid birra, nu go fysalaš doaimmaid ja borgguheami heaitima birra. Fástadoavttir sáhtta čujuhit viidáseappot dearvvašeallinguovddáži gos čuovvuluvvojit oktagaslaš bagadallanságastallamiiguin, kurssaiguin, doaimmaiguin ja.

Heivehuvvon fysalaš doaimmat váldojuvvojit eanet ja eanet atnui dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusain, sihke eastadeaddji ja dearvvašvuodaovddideaddji bálvalusain, muhto maiddá iešgudet dilálašvuodaid dikšumis. Fysalaš doaimmat sáhttet maid mángii leat buoremus dálkkasin.

Boksa 6.2 Deanu dearvvašeallinguovddáš

Deatnu lea okta dain gielddain mii deattuha barggu sámi álbmotdearvvašvuodain gielddas. Dat čadahuvvo ovttasbarggus gaskal gieldda, priváhta ja eaktodáhtolaš organisašuvnnaid. Deattuhuvvon lea bisuhit árbevirolaš doaimmaid, kultuvrra ja deaivvadansajiid oassin dearvvašvuodaovddideaddji eallinvugiin.

Deanu dearvvašeallinguovddášis ovttastahttet dearvvašvuodaovddideaddji doaimmaid árbevirolaš bargamušaiguin nu go murremiin, gárdumiin, sáimmasteamiin ja murremiin. Sámi kultuvrras čatnasit doaimmat dasa mas lea ulbmil, nu go bivdui ja guolásteapmái, ii ge dušše vuoiŋnasteapmái. Erenoamážit vuorrasiid doaibmadássi njiedjá go eai leat nu ollu árbevirolaš doaimmat.

Dearvvašvuodadirektoráhta lea odasmahttimin Aktivitetshåndboken nammasaš giehtagirji. Odasmahttojuvvon máhttu ja nátionála rávvagat fysalaš doaimmaid geavaheamis iešgudet diagnosaid ja buhcciidjoavkkuid oktavuodas galget oahpasmahttojuvvot ja biddjot geavahan láchkai bálvalusain. Seammás lea dehálaš heivehit fysalaš doaimmaid geavatlaččat go dat leat fágalaččat dohkálaččat, ovddidit fágalaš rávvagiid fysalaš doaimmaide iešgudet dilálašvuodaid ja diagnosa-joavkkuid ektui, ja ovttastahttit fysalaš doaimmaid guoskevaš páhkkaproseassaide ja fágalaš njuolggadusaide.

Áhpásmahttin- ja dássádallanhárjehus rávesolbmuide ja vuorrasiid lea mearrideaddjin dasa ahte bisuhit deahkkegivorodaga ja buori fysalaš doaimma, ja lea dehálaš gahččama ja doddjomiid eastadeapmái, ja iešbirgejupmái. Dearvvašvuodadirektoráhta lea váikkuhan dasa ahte fágabirrasat ovddidit hárjehallanlágideamiid. Erenoamážit lea duodaštuvvon ahte áhpásmahttin-hárjehallamiin lea buorre ávki ja dan berre váldit atnui sihke oassin bálvalusain ja oassin fálaldagain báikkálaš birasiin. Gievrras ja stádis-hárjehallan vuorrasiid geat orrot ruovttus, lea ovdamearkan dakkár máhttovuodot áhpásmahttin- ja dássádallanmodellii maid eaktodáhtolaš lášmmohallanhárjehallit leat heivehan.

Boarásmuvvi álbmoga geažil ožžot eanebut demeansa. Nannen dihtii gielddaid eastadeaddji fálaldagaid plánema, lea Nasjonalat kompetanse-

senter for aldring og helse nammasaš gelbbolašguovddáš boarásmuvvama ja dearvvašvuoda várás almmuhan gielddaid mielde demeansakárttaid mat dieđihit demeansa oasi dál ja ovddasguvlui. Ovddidanguovddáš buhcciidsiiddaid ja ruovttubálvalusaid várás sámi álbmogii Finnmáarkus (USHT Samisk) deattuha ahte sámi giella- ja kulturgelbbolašvuolta lea erenoamáš dehálaš daid olbmuid fuolahusas geain lea demeansa, go sii dávjá máhccet eatnigielaset geavaheapmái.

Demeansaplána 2025 (55) válddaha maiddáid doaibmabijuid sámi álbmoga várás, ja diehtjuohkinávdnasat leat ovddiduvvon sámegeillii. Duodarii nammasaš fáladat addojuvvo iešguđet geavaheaddjioavkkuid, nu mo olbmuid geain lea árra demeansa, buot sámi boazoguohtunguovlluin. Dát fáladat addá áidnalunddot vejolašvuoda beassat olggos ja vásihit boazodoalloeallima, geavahit giella ja máistit árbevirolaš biepmu ja vásihit sosiála searvevuoda ja sámi gullelašvuoda.

Bátne dearvvašvuolta lea dehálaš fysalaš ja psyhkalaš dearvvašvuhtii, ja heajos bátne dearvvašvuolta sáhtta addit dearvvašvuodaváttisvuodaid. Iskkadeamit Finnmáarkkus čájehit ahte bátne dearvvašvuodas leat smávva čearddalaš erohusat, ja ahte bátne mieskodávjodaga oktavuodas lei stuorát mearkkašupmi das gos Finnmáarkkus olmmoš ássá go čearddalašvuodas. Karies lei dávjjit riddoregiovnas go siseatnamis. Njealjis viđa rávesolbmos dáin guovlluin vásihedje váttisvuodaid njálbmái guoski dilálašvuodain dahje dávddain mat váikkuhedje sin beaivválaš eallimii. Duodalaš algnavuolši (periodontitt) lei dattetge dávjjit sámiin go earáin. Fylkkadearvvašvuodaískkademiin dieđihedje uhcit sámit go olbmot muđui buori dahje hui buori bátne dearvvašvuoda. Albmáid gaskkas ledje dušše 54 proseantta sámi albmáin geat dieđihedje buori dahe hui buori bátne dearvvašvuoda, dan ektui go 70 proseantta oppalaš álbmogis. (5)

Bátne doavtteroahppu Romssas ásaheavvui jagi 2004 dusten dihtii bátne doavtterdárbbu Norggas ja erenoamážit Davvi-Norggas. Bátne doavtteroahpus lea sierra earri ohcciide geain lea duodaštuvvon sámi giellagelbbolašvuolta. Oahppu lea veahkehan gokčat bátne dearvvašvuodabargiid dárbbu ja buoridan vejolašvuoda fidnet bátne dearvvašvuodabálvalusaid Romssas ja Finnmáarkkus.

Almmolaš lávdegoddi lea nammaduvvon mii galgá guorahallat olles bátne dearvvašvuodasuorggi, oktan sosiála ja geográfalaš erohusaid ja dilálašvuodaid minoritehtajoavkkuin. Čielggadus galgá geigejuvvon geassemánu 2024.

Buhcciid- ja geavaheddjiidáittardeaddji áigu jagi 2024 nannet bálvalusaidis sámi álbmogii, mas sierra ráđdeaddi oazžu erenoamáš ovddasvástá-

dus čuovvulit sámi geavaheddjiid ja buhcciid. Ráđdeaddi galgá leat olámuttus sámi buhcciide miehtá riikka, ja galgá leat Romssa ja Finnmáarkku buhcciid- ja geavaheddjiidáittardeaddji vuollasažžan.

6.4 Pandemiija ja boahkuheapmi

Koronakommišuvnna nubbi raporta (56) čujuhii muhtun hástalusaid pandemiija váikkuhusain sámiide, earret eará ahte dat dutkan mii gávdno, čájeha ahte sámi álbmot fitná seamma dávjá almmolaš dearvvašvuodalágádusa luhtte go earát Norggas. Dattetge leat sii joavkun uhcit duhtavaččat dearvvašvuodafáladagain go álbmot muđui. Viidáseappot ahte sáhtta leat nu ahte negatiiva vásáhusat dearvvašvuodalágádusain, oktan oppalaš dovduin ahte lea guhkki majoritehtanorgalaš ásaheavvaid, lea váikkuhan vuollegeabbo boahkuhandávjodahkii sámi álbmoga gaskkas. Dattetge lea uhccán aiddolaš máhttu dan birra – ii ge leat duodaštuvvon ahte olbmuid geain lea sámi duogáš, duodai leat vuollegat boahkuhandávjodat go earáin. Kommišuvdna čujuha dasa ahte oppalaš oahppu dán guorahallamis lea dattetge ahte buorebut heivehuvvon dearvasvuodadiehtjuohkin iešguđet joavkkuide maiddáid lea ávkin sámi álbmogii.

6.5 Biras ja dearvvašvuolta

Buohkaide galgá sihkkarastojuvvot oadjebas biras mii sihkkarastá dearvvašvuoda ja dásse sosiála erohusaid biraskvalitehtas ja lagasbiraskvalitehtain mat váikkuhit dearvvašvuhtii, gč. ON resolušuvnna 48/13 (safe, clean, healthy and sustainable environment) ja álbmotdearvvašvuodadieđáhusa 6. kapihttala. Fátmmasteaddji ja dearvvašvuodaovddideaddji lagasbiras lea dehálaš dearvvašvuhtii ja eallinkvalitehtii olles eallimis. Sosiála guoddevaš báikkálaš servodat eaktuda viidáseappot ahte sihke positiiva ja negatiiva birasfáktorat juohkásit sosiála vuoiggalaččat.

6.5.1 Nuoskkideapmi

Dain guovlluin main sámi álbmot eallá lahka luonddu, sáhttet iešguđetlágan nuoskkidemiin ja birasvaháigiin leat stuorra mearkkašupmi dearvvašvuhtii, eallinvuohkái ja eallindiliide. Tsjernobylhikohisvuolta jagi 1986 dagahii ahte meahceguohtumat Nordlánddas, Trøndelágas ja duottar-guovlluin Máttá-Norggas nuoskkiduvvojedje radio-

aktiivalaš bázahasaiguin, ja das ledje stuorra váikkuhusat daid guovlluid sámiide. Doppe lea ain radioaktiiva cesium, muhto dásit leat uhcit eai ge šat gáibit sierra doaibmajuid. Dássi molsašuddá báikkálaččat, erenoamážit guoppargávdoštumiin čakčat. Ii leat leamaš dárbu biebmat bohccuid uhcidan dihtii radioaktiiva dási dahje rievdadit njuovvanáiggi mañimus jagiid. Ovdal pandemiija iskojuvvui máttasámi boazodolliid radioaktiiv nuoskkideapmi, ja Direktoratet for strålevern og atomikkerhet (DSA) nammasaš direktoráhta suonjardansuodjalusa ja atomasihkkarvuoda várás lea plánen odđa mihtidemiid jagi 2024. Cesium iskkadeamit jávreguliin čájehit ahte dássi lea njiedjan ja vel vuolábeallái go oppalaš rádjaárvu ge.

Eanet birasmirkkot eatnamis, čázis ja áimmus sáhttet maid leat vahátlaččat ja čuohcat sidjiide geat ávkkástallet luondduin. Birasmirkkot leat ávdnasat mat illá gollet, čoagganit ealániidda ja dain leat duodalaš guhkilmasváikkuhusat olbmuid dearvvašvuhtii ja birrasii. Dakkár nuoskkideapmái leat ollu gáldut ja birasmirkkot sáhttet leavvat guhkes gaskkaid áibmo- ja áhperávnjiid mielde, ja nu bohtit guhkin eret. Muhtun birasmirkkot, nu go lossametállat, gávdojit maiddá lunddolaččat. Bohccobierggus leat dábálaččat uhccán lossametállat ja eará birasmirkkot. Biebmobearráigeahčču sáhtta várohit borramis muhtunlágan biepmuid dahje uhcidit dakkar biepmuid borrama mat bohtet guovlluin gos leat ollu birasmirkkot. Earret eará dat lea addán rávvgiidd bohccovuovasa borrama ektui mas sáhttet leat alla kadmiumdásit, dioksiinna dásit ja dioksiinna sullasaš PCB dásit, ja stuorra jávreguliid borrama ektui main sáhttet leat dearvvašvuodavahátlaš eallisilbahivvodagat ja ollu eará birasmirkkot.

Norgga eiseválddit barget árjjalaččat bissehe-miin birasmirkkuid geavaheami ja luoitima ja uhcemiin eksponerema olbmuid ja birrasii. Industrijaluoitimiidda ja váralaš bázahasaid gieđahallamii biddjojit garra gáibádušat eastadan dihtii birasmirkkuid ja eará dearvvašvuoda- ja birasváralaš ávdnasiid leavvamis. Go ollu ávdnasat levvet riikarájaid rastá, de lea riikkaidgaskasaš bargu hui dehálaš. Norga searvá árjjalaččat bargui sihke Eurohpás ja máilmmiviidosáččat birasmirkkuid ja eará váralaš ávdnasiid áсахallamiin.

6.5.2 Dálkkádatrievdamat ja dearvvašvuoha

Dálkkádatrievdamat dáhpáhuvvet johtileappot davvin ja das leat stuorra váikkuhusat sámi kultuvrii ja ealáhusdoaimmaide. Máilmmiviidosáččat

mii leat juksan 1,1 ceahki liegganeami, dan ektui go liegganeapmi Nannán-Norggas lea oktiibuot 1,2 ceahki. Lagasvuoha Ártisii dagaha ahte vásihuvvon ja vurdojuvvon liekkasdilleovdaneapmi Finnmárkkus lea sullii beannot geardde nu stuoris go nannámis. Lagas čatnaseamit gaskal luonddu, kultuvrra ja ealáhusaid dagaha ahte sámi servodateallimii čuhcet dálkkádatrievdamat. Dakkár árbevirolaš, luondduvuđot ealáhusdoaimmaide go boazodollui, eanadollui, mariidna ealáhusaide, guolástusaide ja meahcástemiide leat dálkkádatrievdamat mielde rievdadeamen eavttuid doaibma-miidda. Dáin ealáhusain lea stuorra mearkkašupmi barggolašvuhtii ja ássamii, muhto dat leat maiddá dehálaš giella- ja kulturguoddit.

Ráđdehus geigii stuorradiggedieđáhusa dálkkádatheiveheami birra geassemánus 2023 (57). Stuorradiggedieđáhusas dovddasta ráđdehus ahte dálkkádatrievdamat čuhcet erenoamáš garrasit sámiide, ja ahte sámiid máhttu ja vásáhusat galget buorebut vuhtiiváldojuvvot dálkkádatheivehanbarggus. Sámediggi ja Norgga Boazosápmelaččaid Riikasearvi galget váldojuvvot mielde dakkar áššiin mat gusket sámiid beroštusaide go dat lea guoskevaš, maiddá lassin konsultašuvdna-geatnegasvuhtii. Dehálaš oassin dálkkádatheivehandieđáhusa čuovvuleamis galget earret eará hábmejuvvot nationála dálkkádatraššivuodaanalysat. Birasdirektoráhta lea ožžon bargamuššan álggahit dan barggu, ja bargamušas čujuhuvvo erenoamážit máinnašupmái máhtus váikkuhusaid birra sámi kultuvrii ja ealáhusdoaimmaide, árbevieru-ide, eallinvugiide ja dearvvašvuhtii ja álgoálbmogiid árbedieđu geavaheapmái dálkkádatheivehanbarggus. Vuosttaš analysa galgá plána mielde leat válmmas ovdal jagi 2026 loahpa.

Álbmotdearvvašvuodadieđáhus čujuha gielddaid ovddasvástádussii álbmotdearvvašvuodalága vuodul árvoštallat dearvvašvuodariskka dálkkádatrievdamiid oktavuodas ja čadahit dárbašlaš doaibmajuid, gč. maiddá lánkaásahusa mearrádusa álbmotdearvvašvuoda visogova birra ahte gielddain main jáhkkimis leat erenoamáš álbmotdearvvašvuodahástalusat sámi álbmogii, galget dat árvoštallojuvvot.

Jagiid 2020 ja 2022 heahdedilit guohtumiin leat dagahan stuorrá fysalaš, ekonomalaš ja psyhkalaš nodiid boazodoallobearrašiid. Guovdageainnu suohkanváldodoavttir dieđihii jagi 2022 daid psyhkalaš nodiid ja ekonomalaš eahpesihkkarvuoda birra mat leat čuohcan olles bearrašiid, maiddá mánáide ja nuoraide. Dálkkádatrievdamat válddahuvvojit hástalusat álbmotdearvvašvuhtii siidováikkuhusaiguin sámi guovlluid báikkálaš servodagaide.

Boksa 6.3 Sámiráđi dálkkádatraporta

Sámiráđi lea čállán dálkkádatraportta mii kárte hástalusaid ja rávvagiid mat čatnasit čuolbmačilgehussii. Raporta geigejuvvui Sámediggái jagi 2023 ja buvtii iešgudet rávva-giid.

Raporta deattuha ahte sámi vieruiduvvan geavaheapmi lea guoddevaš geavaheapmi. Árvvut ja geavat ferte leat guovddázis dakkár politihka ovddideamis mii váikkuha sámi eallinvuđđui ja birgejumái. Raporta rávve nannet sámi áhusaid ja báikkálaš sámi geal-boguovddážiid gokčan dihtii báikkálaš máhttodárbbu ja dahkat Sámedikki stádis ja nana doaibmaoasálaš ovtasbargoforumiin dálkkádatstivrema oktavuodas. Raporta deattuha maidđái ahte dálkkádatdoaimbijut leat dehálaš oassin dearvvašvuodapolitihkas.

Loga maidđái kap. 8.3 riikkaidgaskasaš ovtasbarggu birra mas válddahuvvo máhttu dálkkádat-trievdamiid birra Árttisis.

6.5.3 Sámedikki mearkkašumit

Dálkkádagas ja birrasis leat nana čanastagat. Las-sin dasa ahte uhcidit dálkkádatgássaluoitimiid,

Boksa 6.4 Canary in the Coal Mine

Norgga olmmošvuoigatvuodaid áhus alm-muhii guovvamánus 2024 raportta Canary in the Coal Mine (Kanárialoddi koallaruvkkes – sámi vuoigatvuodát ja dálkkádat-trievdamat Norggas), mas leat visogovva dálkkádatdiehta-gis ja sámi vuoigatvuodaid ja dálkkádat-trievda-miid juridihkalaš rámmat Norggas. Raporttas leat maid rávvagat Norgga eiseválddiide.

leat doaimbijut mat gáhttejit luonddu ja ekovuogádagaid ja ráddejit rievdademiid lundui dehálaččat. Sámedikki mihttomearri lea ahte «luonddu- ja resursavuodđu sámi guovlluin háld-dašuvvo dainna áigumušain ahte sihkkarastit min boahte buolvvaide birgenlági ja vejolašvuoda ovd-didit sámi kultuvrra» (58).

Sámi servodagas lea ollu máhttu báikkálaš dilálašvuodaid birra. Máhtu ja gelbbolašvuoda lok-ten ja juogadeapmi sámi biebmovuogádagaid birra eanedivččii sámi kultuvrra árvvusatnima ja buoridivččii servodaga biebmosihkkarvuoda. Dat mearkkašivččii maidđái dárbbalaš dovddastusa das ahte sámi virolašvuolta lea vuodduuvvon eatnamiid, territoriaid ja resurssaid guoddevaš geavaheapmái vuđolaš oassin dálkkádatpolitihka ovddideamis.

7 Ángiruššansuorgi 5: Nannet máhtu sámi álbmoga álbmotdearvvašvuoda ja eallindiliid birra

Ráđdehus áigu:

- váikkihit Saminor 3 ruhtadeapmái
- árvoštallat váldit mielde gažaldaga sámi duogázis guoskevaš álbmotiskkademiin
- ovddidit duktakama sámi álbmoga álbmotdearvvašvuoda ja eallindiliid birra
- odasmahttit jeavddalaččat kapihtala sámi dearvvašvuoda birra álbmotdearvvašvuodaraporttas

7.1 Álgu

Máhttu sámi álbmoga álbmotdearvvašvuoda ja eallindiliid birra lea váilevaš. Dasa leat máŋga čilgehusa. Máŋgga siva geažil eai leat registtarvuodot dieđut sámi álbmoga birra. Registtarvuodot dieđut livčče dagahan álkibun buohtastahttit sámi álbmoga álbmoga eará osiiguin. Analysat erohusaid vuodul gaskal geográfalaš guovlluid eai heive olus dasa ahte čuvget sámi álbmoga dili, go sámi álbmot lea unnitlogus eanaš gielddain. Danne leat álbmotvuodot dearvvašvuodaískkadeamit váldogáldun máhttui sámi álbmoga álbmotdearvvašvuoda ja eallindiliid birra. Dál čohkkejuvvojit dieđut Saminor 3 iskkadeapmái mii sáhtáši addit odđa ja dehálaš máhtu sámi álbmoga dearvvašvuoda ja eallindiliid birra.

Sámi álbmoga álbmotdearvvašvuoda ja eallindiliid birra lea uhccán máhttu dannego ii leat čađahuvvon olus dutkan dain gažaldagain, ja go oassi dutkamis lea áigahaš. Dárbu lea nannet dutkanprošeavttaid ruhtadeami ja ovddidit nana dutkanbirrašiid.

7.2 Buret dáhtavuodđu álbmotiskkademiid vuodul

Dearvvašvuoda- ja eallindilleiskkadeapmi Saminor lea okta dain deháleamos gálduin máhttui sámi ja davvinorgalaš álbmoga dearvvašvuoda ja eallindiliid birra. Áigumuššan lea háhkat máhtu dávdadid leavvama ja riskafaktoriid birra, váikkuhit gillámušaid eastadeapmái ja buoridit dear-

vvašvuodabálvalusfálaldaga buohkaide. Álgoálbmotperspektiiva dagaha Saminor áidnalunddot dáhtabánkun nátionálalaččat ja riikkaidgaskašaččat. Sámi dearvvašvuodadutkama guovddázis lea ovddasvástádus Saminoras ja lea áigodagaid 2003–2004 ja 2012–2014 čađahan Saminor 1 ja 2, gielddain main lea sámi álbmot. Dutkamit leat duođaštan máŋga dearvvašvuodaáhtalusasa sámi álbmogis maid sivaide eat dieđe. Odđa, stuorat iskkadeapmi, Saminor 3, álggahuvvui jagi 2023 ja galgá plána mielde bistit jagi 2025 lohppii. Davvi, julev- ja máttasámi guovllut galget leat mielde dutkamis ja iskkadeapmi galleda gielddaid main álbmogis historjjálaččat lea sámi, kvena ja dáža gullevašvuoda. Sámediggi, Trøndelága, Nordlándda, Finnmárkku ja Romssa fylkkagielddat, Davvi Dearvvašvuoda, UiT Norgga árktalaš universitehta, Árkktis 2030, Regionála dutkanfoanddat, Sámi našuvnnalaš gealbobálvalus – psyhkaláš dearvvašvuodasuddjen ja gárrendilledikšu (Sánag), Sámi dearvvašvuodadutkama guovddáš ja Dearvvašvuoda- ja fuolahusdepartemeanta leat mielde ruhtadeamen Saminor 3.

Dehálaš lea váikkuhit dasa ahte Saminor 3-iskkadeapmi čađahuvvo ollislaččat. Iskkadeapmi lea dehálaš vuolggasadji dutkamii sámi álbmoga álbmotdearvvašvuoda ja eallindiliid birra. Ráđdehus lea máŋgii juolludan ruđaid dan ulbmili.

Uhccán máhttu lea dan birra mo mánat ja nuorat vedjet sámi álbmogis. OsloMet čálgodutkaninstituhtha NOVA čađa Ungdata-iskkademiid mat leat báikkálaš mánáid- ja nuoraidiskkadeamit main skuvlaoahppit miehtá riikka vástidit gažaldagaide mo sii vedjet, ja maid sii dahket astoáiggis. Ulbmiljoavkun leat mánat ja nuorat gaskadásis (5.–7. ceahkis), nuoraidceahkis ja joatkkaoahpahas. Eanaš gielddat Norggas oassálastet Ungdatai. Váldomihtomearrin lea addit gielddaide, fylkkagielddaide ja stáhta eiseválddiide statistihka maid sii sáhttet geavahit mánáid ja nuoraid bajásšaddandiliid buorideapmái. Iskkadeamit háhket dutkan-dieđuid maid sáhtta geavahit servodatfágalaš dutkanprošeavttain maid ulbmil lea buvttadit máhtu mánáid ja nuoraid bajásšaddandiliid báikkálaččat, regionálalaččat, nátionálalaččat ja áiggi vuollái.

Ungdata bokte besset mánát ja nuorat muitalit báikkálaš politihkkáriidda, mearrideddjiide ja dutkiide mo sii vedjet, ja maid sii barget astoáiggis.

Jagi 2024 plánejuvvo ovttasbarggus UiT Norgga ártalaš universitehtain váldit mielde gažaldagaid sámi eatnigiela birra (iežas, váhne-miid ja áhkuid/ádjáid) ja atná go iežas sápmelažžan, iskkademiide Trøndelága, Romssa ja Finn-márkku joatkaskuvllain. Sivvan váldimii mielde gažaldagaid sámi duogáza birra lea dárbu odas-mahttojuvvon dieđuide sámi nuoraid bajásšaddan diliid birra. Dieđut mat čohkkejuvvojit galget geavahuvvot dutkamii sámi nuoraid bajásšaddane-avttuid ja eallineavttuid birra ja buohtastahttit daid álbmogiin muđui. UiT Norgga ártalaš universi-tehtas galgá leat ovddasvástádus dutkanbohtosiid analysain ja gaskkusteamis.

Sámi álbmoga birra sámi guovlluid olggobe-alde eai gávdno dieđut, muhto lea hui oahpis ahte sámít leat miehtá riikka. Mihttomearrin ovddas-guvlui lea háhkat eanet dieđuid sámi álbmoga sturrodaga birra guovddášguovlluid olggobealde, ja mo sii vedjet. Guoskevažžan lea váldit mielde gažaldagaid sámi duogáza birra nationála álbmot-dearvvašvuodaiskkadeamis.

7.3 Eanet dutkan ja innovašuvdna

Ráđdehusa dutkama ja alit oahpu guhkesáigge-plánas, mii biddjui ovdan čakčat 2022, lea dearvvašvuoha okta guđa vuoruhuvvon suorggis, ovt-tas vuoruhemiin luohttamuš ja searvevuoha. Goappašat vuoruheamit leat dehálaččat dán suor-radiggedieđáhusa fáttáide sámi álbmoga álbmot-dearvvašvuoda ja eallindiliid birra.

Dutkanrádi bokte ruhtada Dearvvašvuoda- ja fuolahusdepartemeanta dearvvašvuodadutkama ja innovašuvdna. Vuoruhuvvon fáttát čatnasit stuorra álbmotdearvvašvuodahástalusaid, okta dearvvašvuoha-lahkoneapmi, guoddevaš bálvalus-sat, dutkan mielde bálvalusfálaldagas, dearvvašvuodadieđuid buoret geavaheapmi ja eanet árvoháhkkan investeremiin eallindiehtagii ja dearvvašvuodadutkamii. Dasa lassin várrejuvvojit jahkásaččat sierra ruđat dutkamii nissoniid dearvvašvuoda ja sohkabealeperspektiiva birra.

Dutkanrádis lea dasa lassin sámiide guoski ášsesuorgi maid Giella- ja guovlodepartemeanta ruhtada. Dát ášsesuorgi galgá leat mielde ovddi-deamen odđa máhtu vai sámi álbmotjoavku sáhtta sihkkarastit ja ovddidit gielaset, kultuvrraset ja servodagaset. Ollu dutkanprošeavttat mat ruhta-duvvojit dán Dutkanrádi ášsesuorggis, gullet ja badjálaset dearvvašvuodaášsesuorggi, muhto

maiddái dálkkádaga ja polára, oahpu ja gelbbolašvuoda ja čálggu, kultuvrra ja servodaga. Jagi 2022 jahkeraporttas čállá Dutkanrádi earret eará ahte sámi dutkan lea lokten gelbbolašvuoda das mo vuosttaldit olggušteami ja sihkkarastit guoddevaš, fátmasteaddji ja stádis servodaga guovlopoli-tihkalaš guoskevašvuodain (59).

Ammolaš čielggadusas Den store forskjellen evttohuvvo movttiidahttit eanet dutkamii sámi nis-soniid dearvvašvuoda birra ja sámi dearvvašvuoda birra sohkabealeperspektiivvas (4).

Olahan dihtii buori dutkama leat nana dutkan-birrasat mearrideaddjin. Lassin Sámi dearvvašvuodadutkamiid guovddáži leat mánnga eará dutkanbirrasa mat dorjot árvvolaš máhtuin sámi álbmoga álbmotdearvvašvuoda ja eallindiliid birra. Sámi allaskuvla doarju dehálaš dutkamiin mánnga máhttosuorggis. UiT Norgga ártalaš uni-versitehtas leat mánnga fágabirrasa, muhtumassii oktiičadnojuvvon Sámi lohkanguovddáza bokte. Davvi universitehtas lea nationála ovddasvástá-dus dutkamis ja oahpus julev- ja máttasámi gielas ja kultuvrras. Dearvvašvuoda- ja fuolahusdeparte-meanta addá doarjaga mánngga regionála geal-boguovddáži olggobealde spesialistadearvvašvuodabálvalusa, earret eará Regional kunn-skapsseanter for barn og unge, nord (RKBU Nord) nammasaš regionála máhttuguovddáži mánáid ja nuoraid várás. Norgga eará universitehtain čađahuvvo maiddái hui ollu dutkan sámi diliin.

Ráđdehus áigu árvvoštallat iesguđet vugiid mo nannet sámi álbmoga álbmotdearvvašvuoda ja eal-lindiliid dutkama, ja dutkama sámi nissonii dearvvašvuoda birra.

Boksa 7.1 Sámi dearvvašvuodadutkamiid guovddáš

Sámi dearvvašvuodadutkamiid guovddáš (SSHF) lea iehčanas guovddáš UiT Norgga ártalaš universitehta Servodatmedisiinnalaš instituhtas. Sámi dearvvašvuodadutkamiid guovddáza váldodoaibman lea háhkat odđa dieđuid sámi álbmoga dearvvašvuoda ja eallindiliid birra Norggas. Guovddáš deattuha fágaidgaskaš dutkama mas álbmotvudot dutkamát ja kvantitatiiva vuogit leat guovddážis. Dearvvašvuoda- ja fuolahus-departemeanta addá jahkásaččat vuodduh-tadeami guovddáži. Guovddážis lea ovd-dasvástádus dieđuid čohkkemis eallindilleisk-kadeapmái Saminor.

Álbmotdearvvašvuodadieđáhusa čuovvuleapmin áigut bargat viidáseappot máhtovuogádagain álbmotdearvvašvuoda várás. Máhtovuogádat galgá fuolahit diehtodárbbu, ovttasbarggu surggiiguin, sihkkarastit gelbbolašvuoda gielddain ja gaskkustit máhtu doaimabijuide álbmotdearvvašvuoda oktavuodas. Dakkár vuhtiiváldimat šaddet maiddái dehálaččat álbmotdearvvašvuodalága ođasmahttimis.

Ráddehus lea álggahan dan ulbmillaš servodatbargamuša ahte oažžut eanet mánáid ja nuoraid ohppui, bargui ja servodateallimii. Dusten dihtii dáid hástalusaid dárbbasuvvo oktasaš ja oktiiordnejuvvon ángirusššan mas máhttu váldojuvvo atnui dasa ahte ásaht duohta rievdamas. Lagas ovttasbargu gaskal dutkama, alit oahpu ja bálvalusaid mat deaivvadit mánáiguin ja nuoráiguin mat rahčet, lea mearrideaddjin dasa ahte sii

galget oažžut buori bajásšaddama ja buori eallima rávesolmmožin. Ángirusšamat leat maiddái guoskevaččat sámi álbmogii.

7.4 Čohkket ja gaskkustit máhtu

Oassin dán stuorradiggedieđáhussii lea Álbmotdearvvašvuodainstituhtta ovttasbargan UiT Norgga árktaš universitehta Sámi dearvvašvuodadutkamiid guovddážiin máhttočeahkkáigeasuin sámi álbmoga álbmotdearvvašvuoda ja eallindiliid birra. Čeahkkáigeassu lea almmuhuvvon neahttasiiddus fhi.no Álbmotdearvvašvuodaráportta kapihttalain. Kapihtal ođasmahttojuvvo jeavddalaččat ja galgá leat mielde guoskevaš máhtu ođasmahttojuvvon visogovas.

8 Ángiruššansuorgi 6: Ovddidit rádjarasttideaddji ovttasbarggu sámi álbmoga álbmotdearvvašvuodain

Rádddehus áigu:

- árvvoštallat fuola sámi álbmoga rádjarasttideaddji ovttasdoaimmii, boahttevaš dearvvašvuodaheahthediliin
- vuoruhit sámi álbmoga álbmotdearvvašvuoda, oassin ángiruššamis Folk i Nord nammasaš fáttáin, Árktalaš rádi ja Barentsrádi jodiheami vuolde

8.1 Álgu

Sámiid árbevirolaš ássanguovllut leat Davvi-Eurohpás ja fátmastit Fennoskandia davviguovlluid. Regiovdna ollá njealji álbmotstáhta badjel: Norgga, Ruota, Suoma ja Ruošša. Sámi álbmoga ruovttuguovlu rasttida riikarájaid ja sii juogadit searvevuoda ja sis leat oktasaš hástalusat. Danne lea dehálaš láchit diliid sámiid gaskasaš ovttasbargui ja ovttasbargui sámiid birra riikarájaid rastá.

8.2 Okta álbmot njealji riikkas

Rádjarasttideaddji ovttasbargu dáhpáhuvá mángga suorggis, muhtumassii riikkaid gaskkas, gielddadásis, Norgga, Ruota ja Suoma sámedikkiid gaskkas ja eaktodáhtolaš organisašuvnnaid bokte.

Norggas, Ruotas ja Suomas lea ovttasbargu sámi áššiiguin sihke ámmát- ja politihkalaš dásis. Davviriikkalaš ámmátorgána bokte sámi gažaldagaid várás deaivvadit dan golmma eiseválddit ja sámedikkiid jeavddalaččat dieđuid lonohallama ja digaštallamiid várás. Bistevaš ovttasbargu politihkalaš dásis ásuovvui jagi 2001 gaskal sámedigepresideanttaid ja daid ministariid geain lea ovdasvástádus sámi áššiin dan golmma riikkas, lotnolas diehtujuohkama ja ságaškuššama várás ja giedahallat sámi áššiid main lea oktasaš beroštus. Mihtomearrin ovttasbargguin lea nannet ja ovddidit sámi álbmoga giela, kultuvrra, ealáhusaid ja servodateallima. Ovttasbarggus lea eahpeformálalaš, muhto lagaš čatnaseapmi Davviriikkaid Ministarráddái. Áššiid ráhkkanahhtima ja čuov-

vuleami fuolaha Davviriikkalaš ámmátorgána sámi gažaldagaid várás.

Dilit leat láchčojuvvon dasa ahte fállat dearvvašvuodabálvalusaid rastá riikarájaid. Finn-márkku buohcevesiu bokte lea Sámi našuvnnalaš gealbobálvalusas – psyhkalaš dearvvašvuodasuddjen ja gárrendilledikšu (Sánag) dahkan ovttasbargošiehtadusaid regiovnnaiguin Region Dalarna, Region Jämtland Härjedalen, Region Västerbotten, Region Norrbotten ja Lapplands Län čielggadeami ja divššu birra rávesolbmuid, mánáid ja nuoraid várás spesialistadásis.

Koronakommišuvnna nubbi raporta čujuha dasa ahte pandemiija váikkuhii sámi álbmoga, servodaga, bearrašiid ja bargosajiid gaskasaš ovttasdoaimmii garra mátkeráddjehusaid geažil rastá riikarájaid (60).

Sámediggi lea hábmen sierra raportta sámi álbmoga vásáhusain covidain, ráddjehusaiguin ja váikkuhusaiguin. Ollugat vásihedje ahte giddejuvnon ráját hehttejedje sin beaivválaš eallima guhkit áigái ja eahpegorálaš garrasit, ja ahte lei uhccán gearggusvuolta mii lei heivehuvvon sámiid rád-jaguovlluid dilálašvuodaide. Raporta deattuhii ahte ollugat leat vásihan váttisin oažžut vástádu-said gažaldagaide riikkasismátkkiid ja čadajoh-tima birra, ja ahte báikkálaš ovttasdoaiman ja diehtujuohkinjohtu heahthedilleáiggiid berrejit biddjot davviriikkalaš ovttasbarggu áššelistii evaluerema várás maŋná pandemiija.

Dehálaš lea árvvoštallat fuola sámi álbmoga gaskasaš ovttasdoaimmii riikarájaid rastá, boahttevaš dearvvašvuodaheahthediliin.

8.3 Árktalaš ráddi

Álgoálbmogiid dearvvašvuolta ovddiduvvo maiddá Árktalaš Rádi bokte. Árktalaš Ráddi ásuovvui jagi 1996 ovddidan dihtii árktalaš stáhtaid ja álbmogiid gaskasaš ovttasbarggu áššiiguin main lea oktasaš beroštus regiovdni, nu go guoddevaš ovddideapmi ja árktalaš birrasa suodjaleapmi. Dramáhtalaš dálkkádatrievdamat Árktasis – gos liekkasdilli goargnu 3–4 geardde johtileappot

Boksa 8.1 Sámiráđđi ja Sámi parlamentáralaš ráđđi

Sámiráđđi lea Norgga, Ruota, Suoma ja Ruošša sámi eahpeštáhtalaš organisašuvnnaid gaskasaš ovttasbargoorgána. Sámiráđđi ásahuvvui Davviríikkaid Sámiráđđin jagi 1956. 15. Sámekonferánssas Helssegis jagi 1992 válddii Davviríikkaid Sámiráđđi vuosttašgeardde Ruošša sámeorganisašuvnna ollesárvosaš lahttun. Organisašuvnna namma rievdaduvvui Sámiráđđin, go ii dál leat dušše ráddjejuvvon davviríikkalaš lahttoorganisašuvnnaide. Rádis leat 15 lahtu main viđas bohtet Norgga bealde, njealjis Ruota bealde, njealjis Suoma bealde ja guovttis Ruošša bealde.

Sámiráđi doaibma lea vuodđuduvvon mearrádusaide, cealkámušaide, julggaštusaide ja politihkalaš prográmmaide Sámekonferánssas, mii

lea goavdeorganisašuvnna bajimus lađas. Ollašuhttin dihtii iežas ulbmiliid ovddida Sámiráđđi cealkámušaid ja evttohusaid áššiin mat gusket sámi ealáhusaide, vuoigatvuođaide, gillii ja kultuvrii, ja erenoamážit áššiin mat gusket sámiide mángga riikkas.

Suoma, Ruota ja Norgga sámedikkít leat ása- han oktasaš ovttasbargoorgána, Sámi parlamentáralaš ráđi. Ráđđi lea institusjonaliserejuvvon ovttasbargu gaskal sámedikkiid áššiin mat gusket sámiide mángga riikkas dahje sámiide oktan álbmogin. Sámi parlamentáralaš ráđđi lea dehálaš orgána davviríikkalaš ovttasbarggus, ja das lea maid mearkkašupmi riikkaidgaskasaš oktavuodas.

go máilmmiviidosas gaskamearri, dagaha Árkta laboratorian ádden dihtii daid váikkuhusaid mat dálkkádatrievdamiin leat ekovuogádagaide ja luonddušláddjivuhtii, muhto maidái báikkálaš servodagaide ja álgoálbmogiidda. Rádis leat gávcci árktaš stáhta (Kanada, Dánmárku, Suopma, Islánda, Norga, Ruošša, Ruota ja USA). Dasa lassin oassálastet guhtta bistevaš álgoálbmotororganisašuvnna, oktan Sámiráđiin. Dehálaš ja mávssolaš lea ahte álgoálbmotperspektiivvat, báikkálaš máhttu ja árbediehtu loktejuvvojit digaštallamiidda ja prošeavttaide maid Árktaš Ráđđi čadaha.

Árktaš ráđi jodihangoddi molsašuddá lahtto- stáhtaid gaskkas, ja áigodagas 2023–2025 lea jodihangoddi Norggas. Ráddehus lea mearridan nje- allje bajimus vuoruheami dán áigodahkii, mas álgoálbmogiid dearvvašvuohta lea dehálaš fáddán Folk i Nord nammasaš vuoruheamis (61). Fysalaš ja psyhkalaš dearvvašvuhtii guoski hástalusat mat čatnasit dálkkádatrievdamiidda, heahthedillege- arggusvuhtii ja dearvvašvuodabálvalusaid fidne- mii, čuhcet erenoamáš garrasit Árkta guovllu álgoálbmogiidda. Norgga jodihangotti vuolde galgá Norgga dearvvašvuodaovttasbargu ereno- amážit čalmmustahtit njeallje suorggi main álgo- álbmogiid dearvvašvuohta lea guovddázis (62):

- dálkkádat ja dearvvašvuohta
- dearvvašvuodadieđut ja digitaliseren
- dearvvašvuodagearggusvuolta
- psyhkalaš dearvvašvuohta

Diedalaš máhttovuođu ovddideapmi birrasa ja doaimmaid hálldašepmái Árktaš lea dál Árk- talaš ráđi barggu geađejuolgi. Nannen dihtii máhtu álgoálbmogiid dearvvašvuođas dán njealji suorggis juolluda Dearvvašvuođa- ja fuolahusde- partemeanta áigodagas 2023–2025 prošeak- taruđaid riikkaidgaskasaš dearvvašvuođaovttas- barggu ovddideapmái Árktaš. Doarjjaruđat boh- tet Olgoriikadepartemeantta bušeahhtapoasttas 118 *Olgoriikapolitihkalaš ángiruššamat (Riikkaid- gaskasaš dearvvašvuodabargu davviguovlluin)*. Jagi 2023 leat Norgga ásašusaid prošeavttat ožžon juolluduvvot doarjaga ovttasbargui eará Árktaš stáhtaiguin dakkár fáttáin go olggušteampi ja iešsorbmemema eastadeapmi, vahátlaš alkoholage- avaheapmi, psyhkalaš ja somáhtalaš dávddat, buohcuvuođanoađuheami analysa, bargodear- vvašvuohta ja -sihkarvuohta dálkkádatperspekti- ivvas ja One-health-áingiruššamat mas dálkkádat-, luonddu-, dearvvašvuođa- ja gearggusvuođa- hástalusat Árktaš gehččojuvvojit oktanaga.

Norgga jodihangoddeáigodagas jodiha maidái Dearvvašvuođa- ja fuolahusdeparte- meanta áššedovdijovkku humána dear- vvašvuođa birra (Arctic Human Health Expert Group) Árktaš Ráđi bargojovkku Sustainable Development Working Group (SDWG) vuolde. Dat galgá earret eará leat mielde ovddideamen báikkálaš máhtu ja árbedieđu Árktaš guovlluid álgoálbmogiid dearvvašvuođa ja eallindiliid birra, ja váikkuhit dasa ahte báikkálaš servodagat ožžot

eanet válddi ovddidit geavtlaš čovdosiid dearvvašvuodáhástalusaide.

8.4 Bárentsráđđi ja Davvi dimenšuvdna

Álgoálbmotperspektiiva lea maiddái dehálaš Barentsregionna dearvvašvuodabarggu nannemii, mas leat mielde golbmanuppelohkái davvi fylkka Norggas, Ruotas, Suomas ja Ruoššas. Álgoálbmogiid bargojoavkkus (WGIP) lea dehálaš ráđdeaddi doaibma Barentsráđi ja Regiovdnaráđi ektui, ja ovdasta golbma iešguđet álgoálbmoga (sámiid, njenečaid ja vepselaččaid). Norgga bealis lea Sámediggi nammaduvvon álgoálbmotovddasteaddjin jovkui. Oddajagimánus 2024 válddi Norga badjelasaš Barents-dearvvašvuodaovttasbargojoavkku (Working Group on Health and related Social Issues) ovdagotti, mas maiddái WGIP lea ovddastuvvon. Dán dearvvašvuodaovttasbarggu ulbmil lea buoridit regionna ássiid dearvvašvuoda ja eallinkvalitehta vuosttaldemiin njoammudávddaid ja dávddaid mat eai njoamo ja ovddidemiin dearvvašlaš eallinvugiid. Vuoruhuvvon doaibmabidju lea buoridit mánáid, álgoálbmogiid ja rašis joavkkuid dilálašvuodaid. Áigodaga 2024–2027 bargoprográmmas leat golbma bajimus ulbmila: 1) buoridit mánáid ja nuoraid čálggu ja ovdáneami, 2) buoridit gearggusvuoda dustet ravdamearálaš dáhpusaid ja dilálašvuodaid, 3) buoridit vuodđodearvvašvuoda ja sosiála bálvalusaid, oktan eastadeaddji ja dearvvašvuodaovddideaddji doaibmabijuiguin.

Davvi dimenšuvdna– mii lea EU, Norgga, Islánnda ja Ruošša ovttasbarggu rámma, sisttisdollá maiddái dearvvašvuodaosi. Guoibmevuotta dearvvašvuoda ja eallinkvalitehta várás ášahuvvui jagi 2003 (Northern Dimension Partnership in Public Health and Social Well-Being (NDPHS)) ja bargá Barents dearvvašvuoda- ja sosiálaprográmma vuoruhemiid olis.

Oassin doarjaruđain riikkaidgaskasaš dearvvašvuodaovttasbarggu ovddideapmái davviguovluin addá Dearvvašvuodadepartemeanta maiddái prošeaktaruđaid mat dorjot Barents dearvvašvuodaovttasbargojoavkku ja NSPHS vuoruhemiid. Dát prošeavttat barget earret eará vahátlaš alkoholageavaheami ja somáhtalaš dearvvašvuoda kártemiin ja interveneremiin buohceviessobuhcciid gaskkas ja tuberkolosa eastademiin ja dárkkistemiin rašis joavkkuin.

Oktiibuot juolluda Dearvvašvuoda- ja fuolahusdepartemeanta sullii 16 miljon ruvnnu jahkásaččat áigodagas 2023–2027 davviguovlluid dearvvašvuodaovttasbarggu nannemii.

8.5 Riikkaidgaskasaš álgoálbmotperspektiiva

ON dieđuid mielde leat máilmmis sullii 476 miljon álgoálbmogat, geat orrot 90 riikkas. Sii hállet issoras stuorra oasi máilmmi 7000 meroštuvvon gielas, ja ovddastit 5000 iešguđet álgoálbmotjoavkku. Álgoálbmogiid eallinvugiin ja birgenlágiin lea stuorra variašuvdna. Álgoálbmogiid vurdojuvvon eallinahki lei eanet go vihtta jagi uhcit go Australia, Kameruna, Kanada (First Nations og Inuit), Ruonáeatnama, Kenya, Aotearoa ja Panama álbmogiin muđui. Dilálašvuotta etniidjámolašvuodain, njuoratmánáidjámolašvuodain ja psyhkaláš dearvvašvuoæain lea dávjá erenoamáš fuolastahti (63). Dávddat ja jámolašvuotta čuhcet eahpegorálaš garrasit álgoálbmot servodagaide dálkkádatrievdamiid geažil.

Miessemánus 2023 mearridii Máilmmi dearvvašvuodačoahkkin resolušuvnna dainna áigumušain ahte nannet álgoálbmogiid dearvvašvuoda. WHO lea hábmemin máilmmiviidosas doaibmaplána mii galgá leat válmmas jagi 2026. Lahttoriikkat leat hástaluvvon buoridit álgoálbmogiid dearvvašvuoda, oktan nátionála plánaid ovddidemiin buoridan dihtii vejolašvuoda fidnet dearvvašvuodaovddideaddji fáladagaid ja dearvvašvuodabálvalusaid álgoálbmogiid várás; árbevirolaš ja ollisteadđji medisiinna geavaheapmi dearvvašvuodavuogádagain, doppe gos lea vejolaš, erenoamážit vuodđofuolahusas ja psyhkaláš dearvvašvuodas; ja álgoálbmogiid oahpaheapmi ja rekrutteren dearvvašvuodabargin.

Norga áigu, ovttas sámi álbmoga ovddastedđjiiguin ja guoskevaš fágabirrašiiguin, váikkuhit árijalaččat máilmmiviidosas doaibmaplána hábmemii, earret eará máilmmiviidosas ja regionála lahttoriikkakonsultašuvnnaid bokte. Norga veahkeha maiddái dáinna dieđáhusain hábmet nátionála plánaid buoridan dihtii álgoálbmogiid dearvvašvuoda, nu mo ávžžuhuvvo resolušuvnnas. Norga áigu raporteret dan implementeremis boahttevaš dearvvašvuodačoahkkimiin.

Sámediggi ovttasbargá máilmmi eará osiid álgoálbmogiiguin biebmosihkkarvuoda ja guoddevaš biebmovuogádagaid birra. Lihttu lea ášahuvvon ovddidit álgoálbmogiid biebmovuogádagaid mearkkašumi – the Coalition of Indigenous Peoples food systems. Čieža riikka, Kanada, Dominica, Suopma, Mexico, Aotearoa, Espánnja ja Norga, ja čieža iešguđet regionnaid álgoálbmotovddasteaddji ášahedje lihtu. Mánja riikka leat searvan lihttui jagi 2023. ON-organisašuvdna biebmodoalu ja eanadoalu várás (FAO) lea lihtu čállingoddi.

9 Ekonomalaš ja hálddahušlaš váikkuhusat

Ráđdehus áigu ovddidit sámi álbmoga álbmotdearvvašvuoda ja eallindiliid. Dát stuorradiggedieđáhus válddaha mánga doaibmabiju mat leat jo čielgaduuvon ja álggahuuvon. Doaibmabijuid mat válddahuvojit dán diedáhusas, lea vejolaš čadahit gustojeaddji bušeahhtarámmain.

Ráđdehus dovddasta ahte álbmotdearvvašvuodapolitiikka dán rádjai ii leat leamaš čielga sámi perspektiiva ja áigu váldit mielde sámi perspektiivvaid álbmotdearvvašvuodapolitiikkii dás dohko. Das lea mearkkašupmi dasa mo doaibmabijut lágiduvojit.

Duohtavuoda ja soabadankommišuvnna raporta lea geavahuuvon máhttovuodđun dán stuorradiggedieđáhusii. Kommišuvnna doaibmabidjoevttohusat eai leat árvoštallojuuvon dán vuoru.

Ráđdehus áigu máhccat ruovttoluotta vejolaš odđa doaibmabijuid ekonomalaš váikkuhusaide juohke jagi dábalaš bušeahttaproseassain. Nu sáhtta Stuurradiggi árvoštallat doaibmabijuid dađistaga plánaáigodagas.

Diedáhusa čatnaseapmi gielddalaš, hálddahušlaš ja politiikkalaš orgánaide lea čadaheami ja ulbmilolahusa guovddázis. Dearvvašvuoda- ja fuolahusdepartemeanta ja Giella- ja guovlodepartemeanta, oktiiordnejeaddji departemeantan, áigot jaotkevaččat čuovvulit diedáhusa doaibmabijuid ovdáneami ja stáhtusa. Diedáhusa stáhtus ja ovdáneapmi ovdanbiddjojuvojit jagi 2027 álbmotdearvvašvuodadieđáhusas.

Máנגga evttohuuvon doaibmabijus leat posiitiiva servodatekonomalaš váikkuhusat. Dat leat dattetge dakkár vuottut maid loguid lea váttis meroštallat dainna máhtovuoduin mii mis lea dál.

Dearvvašvuoda- ja fuolahusdepartemeanta

r á v v e :

Dearvvašvuoda- ja fuolahusdepartemeantta njukčamánu 15. b. 2024 ráva sámi giela, kultuvrra ja servodateallima ektui sáddejuvvo Stuurradiggái.

Referánsat

1. Dearvvašvuoda- ja fuolahusdepartemeanta. Meld. St. 15 (2022–2023) *Folkehelsemeldinga – nasjonal strategi for å utjamne sosiale helseforskjellar*. 2023.
2. Meld. St. 23 (2022–2023) *Opptrappingsplan for psykisk helse (2023–2033)*. 2023.
3. Duohtavuoda- ja soabadankommišuvdna. *Sannhet og forsoning – grunnlag for et oppgjør med fornorskingspolitikk og urett mot samer, kvener/norskfinner og skogfinner*. s.l.: Stortinget, 2023.
4. Nissondearvvašvuodalávdegoddi. NOU 20023: 5 *Den store forskjellen*. 2023.
5. Torheim, Liv Elin, et al. *Helse og levekår i den samiske befolkningen I: Folkehelse rapporten – Helsetilstanden i Norge*. s.l.: Folkehelseinstituttet, 2024.
6. Berg-Nordlie, Mikkel. «Bysamiske kjerneområder» – hva kan vi si om samisk urbanisering og hvor bor bysamene? *Samiske tall forteller* 15. 2023, 1.
7. Eriksen, A.M.A, et al. Mental distress in subjects who did and did not, move from rural sami core areas to cities in Norway: The impact of Same ethnicity. *Socialmedicinsk tidsskrift*. 98 (5), 2021, ss. 758–769.
8. Statistihkalaš guovddášdoaimmahat. *Framtidens eldre i by og bygd*. 2017. 2017/32.
9. Young, T.K, et al. Disparities amidst plenty: a health portrait of Indigenous peoples in circumpolar regions. *International Journal of Circumpolar Health*. 79(1), 2020.
10. Álbmotdearvvašvuodainstituhtta. Sosiála dearvvašvuodaerohusat Norggas Álbmotdearvvašvuodaraorta. *www.fhi.no*. [Internett] Álbmotdearvvašvuodainstituhtta, čakčamánu 16. b. 2022. <https://www.fhi.no/he/folkehelse-beretning/samfunn/sosiale-helseforskjeller/?term=>.
11. Birasgáhttendepartemeanta. *Naturopplevelse, friluftsliv og vår psykiske helse Rapport fra det nordiske miljøprosjektet «Friluftsliv og psykisk helse*. 2008.
12. Máilmmi dearvvašvuodaorganisašuvdna. What is the evidence on the role of the arts in improving health and well-being? A scoping review. *Health Evidence synthesis report*. 67, 2019.
13. Hämäläinen, Soile Päivikki. «I sound» – yoik as embodied health knowledge. s.l.: UiT – Norges arktiske universitet, 2023.
14. Dearvvašvuodadirektoráhta. *Sektorrapport om folkehelse 2021*. 2021.
15. Mánáid-, nuoraid- ja bearašdirektoráhta. bufdir.no. *Fosterhjems plasseringer i barnets slekt eller nære nettverk, og om søsken plasseringer – faglige anbefalinger*. [Internett] cuoŋománu 30. b. 2021. [Bájuhuvvon: ođđajagimánu 8. b. 2024.] https://www.bufdir.no/fagstotte/produkter/fosterhjems plasseringer_i_barnets_slekt_eller_nare_nettnetvork_og_om_soskenplasseringer_faglige_anbefalinger/.
16. Mánáid- ja bearašdepartemeanta. *Et trygt hjem for alle. Regjeringens fosterhjemsstrategi 2021–2025*. 2021.
17. Statistihkalaš guovddášdoaimmahat. *Samisk statistikk*. 2022. 2022/5.
18. Thorslund, Berit Dahle. Barrierer for reindriftsutøvere i møte med Nav. [bokforf.] Bente Puntervold Bø, Nina Hermansen og Oddbjørn Stenberg. *Sosialfaglige utfordringer på Nye arenaer – stemmer fra nord*. Stamsund: Orkana Akademisk, 2013.
19. Hvilken betydning har likebehandling i utøvelsen av AAP-ordningen for tilbakeførsel til reindriften? *Fontene Forskning*. 2017, 2.
20. Institute of Health Equity. *Rapid review of health and wellbeing in Norway since 2014*. London: University College London, 2023.
21. Anderssen, Jorid og Gjernes, Trude. *Aldring i et samisk samfunn*. s.l.: UiT Norgga árkálaš universitehta ja Davvi universitehta, 2021. Septentrio Reports 5.
22. Sámediggi. *Sametingets eldrestrategi /Sámi vuorasolbmot, sak 056/23*. s.l.: Sámediggi, 2023.
23. KS ja Senteret for et aldersvennlig Norge. *Aktiv og sosial hele livet. Universelt utformede og aldersvennlige uteområder og møteplasser*. 2023.

24. Gielda- ja guovlodepartemeanta. Læringsplattformen. *E-læringsprogram om samer og nasjonale minoriteter*. [Internett] <https://laeringsplattformen.dfo.no/kursoversikt/e-laeringsprogram-om-samer-og-nasjonale-minoriteter>.
25. Jessen, Reidar Schei. Minoritetsstress. *Store norske leksikon*. [Internett] 23 Oktober 2023. <https://snl.no/minoritetsstress>.
26. Eriksen, A. M. A., Hansen, K. L., Schei, B., Sørli, T., Stigum, H., Bjertness, E., & Javo, C. Childhood violence and mental health among indigenous Sami and non-Sami populations in Norway: a SAMINOR 2 questionnaire study. *Int J Circumpolar Health*. 77, 2018, 1.
27. Kvernmo, Siv. Samisk motstandskraft Samisk ungdoms syn på egne liv, ressurser og helse. *Folkehelsekonferansen*. [Internett] UiT Norgga árkttalaš universitehta, 2023. [Bájuhuvvon: oddajagimánu 8. b. 2024.] <https://folkehelsekonferansen.no/dokumenter/Presentasjon-Samisk-ungdoms-syn-p%C3%A5-egne-liv-ressurser-og-helse.pdf>.
28. Somby, Anja Karin. «I naturen er jeg aldri alene». *En kvalitativ studie av salutogenese hos samiske krigsoverlevende*. s.l.: Masterčálus, UiT Norgga árkttalaš universitehta, 2016.
29. Nystad, K., Spein A. R., Ingstad, B. Community resilience factors among indigenous Sámi adolescents: A qualitative study in Northern Norway. *Sage Journals*. 51, 2014, 5.
30. Elnan, T. S. Samisk ungdom får mer selvtillit av egen kultur. *Aftenposten*. [Internett] Aftenposten, guovvamánu 1. b. 2017. [Bájuhuvvon: oddajagimánu 8. b. 2024.] <https://www.aftenposten.no/kultur/i/38ave/samisk-ungdom-faar-mer-selvtillit-av-egen-kultur>.
31. Norgga nátionála olmmošvuoigatvuođaidásahus. *Vold og overgrep i samiske samfunn Tema-rapport 2018*. s.l.: NIM Norgga olmmošvuoigatvuođaid nátionála ásašus, 2018.
32. Sámediggi. *Innspillsnotat til Stortingsmelding 2024 om folkehelse og levekår i samiske områder*. s.l.: Sámediggi, 2023.
33. Psyhkalaš dearvvašvuođa ráđđi. Tabubákkášupmi 2021. *Rådet for psykisk helse*. [Internett] Psthkalaš dearvvašvuođa ráđđi, borgemánu 24. b. 2021. [Bájuhuvvon: juovlamánu 16. b. 2023.] <https://psykiskhelse.no/tabuprisen-2021-2/>.
34. Johannessen, L. B. Samer snakker ikke om helse og sykdom. *Tidsskriftet Den norske legeforening*. [Internett] Norgga doaktáriidsearvi, guovvamánu 10. b. 2015. [Bájuhuvvon: oddajagimánu 8. b. 2024.] <https://tidsskriftet.no/2015/02/aktuelt-i-foreningen/samer-snakker-ikke-om-helse-og-sykdom>. 135:296.
35. Bongo, B. A. *Samer snakker ikke om helse og sykdom. Samisk forståelsehorisont og kommunikasjon om helse og sykdom. En kvalitativ undersøkelse i samisk kultur*. s.l.: Romssa universitetha Dearvvašvuođafágalaš fakultehta Dearvvašvuođa- ja fuolahusfágaid instituhtta, 2012.
36. Krokstad, Steinar. Nytt verktøy for allmennpraksis: ABC for bedre psykisk helse. *Utposten*. 2020, Vol. 49, 2.
37. Hansen, K. L. og Skaar, S. W. *Unge samers psykiske helse En kvalitativ og kvantitativ studie av unge samers psykososiale helse*. s.l.: UiT Norgga árkttalaš universitehta, 2021.
38. Sámi našuvnnalaš gealbobálvalus – Psyhkalaš dearvvašvuođasuddjen ja gárrendilledikšu (SÁNAG) ja Sámiráđđi. *Plan för suicidprevention bland samer i Norge, Sverige, och Finland*. s.l.: SANKS, 2017.
39. Norgga olmmošvuoigatvuođaid ásašus. *Holdninger til samer og nasjonale minoriteter i Norge*. s.l.: NIM, 2022. NIM-R-2022-006.
40. Eriksen AMA, Hansen KL, Javo C, Schei B. Emotional, physical and sexual violence among Sami and non-Sami populations in Norway: The SAMINOR 2 questionnaire study. *Scandinavian Journal of Public Health*. 2015, Vol. 43, 6.
41. Eriksen, AMA, Melhus M, Jacobsen BK, Schei B, Broderstad A-R. Intimate partner violence and its association with mental health problems: The importance of childhood violence-The SAMINOR 2 Questionnaire Survey. *Scandinavian Journal of Public Health*. 2022, Vol. 50, 8.
42. Eriksen, M. A., Schei, B., Hansen K. L., Sørli T., Fleten, N., Javo, C. Childhood violence and adult chronic pain among indigenous Sami and non-Sami populations in Norway: a SAMINOR 2 questionnaire study. *International Journal of Circumpolar Health*. 2016, Vol. 75, 1.
43. Našuvnnalaš gealboguovdđáš (NÁSAG). Barrierer i møte med samiske brukere. *Barne-, ungdoms- og familiedirektoratet*. [Internett] [Bájuhuvvon: skábmamánu 17. b. 2023.] <https://www.bufdir.no/nasak/hvilke-barrierer-kan-tjenestene-oppleve-i-mote-med-samiske-brukere>.
44. Nordlánda politijabiire. *Overgrepene i Tysfjord – erfaringer og funn fra politiets etterforskning*. s.l.: Nordlánda politijabiire, 2017.
45. Øverli, I. T., Bergman, S. H., & Finstad, A. K. «Om du tør å spørre, tør folk å svare»: *Hjelpeapparatets og politiets erfaringer med vold i nære relasjoner i samiske samfunn*. s.l.:

- Nationála mánttogoovddáš veahkaválddi ja traumáhtalaš streass birra, 2017. ISBN 978-82-8122-118-5.
46. Bliksvær, T., Skogøy B.E., Sloan, L., Bakar N., Johnson R., Kosuta M. *Kommunenenes krisesentertilbud – En kunnskapsoversikt*. s.l.: Nordlandsforskning, 2019. 978-82-7321-781-3.
  47. Mánáid-, nuoraid- ja bearašdirektoráhta. Logut ja statistihkka Norgga gielddaid heahteguovddážiin. *Bukdir, Statistikk og analyse*. [Internett] Mánáid-, nuoraid- ja bearašdirektoráhta, 2022. [Bájuhuvvon: oddajagimánu 8. b. 2024.] <https://www.bukdir.no/statistikk-og-analyse/krisesentrene>.
  48. Abel MH, Totland TH. *Kartlegging av kostholdsvaner og kroppsvekst hos voksne i i Norge basert på selvrapporing – Resultater fra Den nasjonale folkehelseundersøkelsen 2020*. s.l.: Álbmotdearvvašvuodainstituhtta, 2021.
  49. Dearvvašvuodadirektoráhta. *Mat og måltider for spedbarn (nettdokument)*. s.l.: Dearvvašvuodadirektoráhta, 2022.
  50. Hermansen, R., Njølstad, I., & Fønnebo, V. *Physical activity according to ethnic origin in Finnmark county, Norway. The Finnmark Study*. s.l.: Int J Circumpolar Health, 61 (3), 189–200, 2002.
  51. Dearvvašvuodadirektoráhta. Fysalaš doaimmat – kártenraporta. *Helsedirektoratet.no*. [Internett] 28 Mars 2017. <https://www.helse-direktoratet.no/rapporter/fysisk-aktivitet-kartleggingsrapporter>.
  52. Melhus, M., & Broderstad, A. R. *Folkehelseundersøkelsen i Nordland. Tilleggsrapport om samisk og kvensk/norskfinsk befolkning*. Romsa: Sámi dearvvašvuodadutkamiid guovddáš, UiT Norgga árktalaš universitehta, 2020 (a).
  53. Melhus og Broderstad. *Folkehelseundersøkelsen i Troms og Finnmark. Tilleggsrapport om samisk og kvensk/norskfinsk befolkning*. Tromsø: Sámi dearvvašvuodadutkamiid guovddáš, UiT Norgga árktalaš universitehta, 2020 (b).
  54. al., Spein. A. R &. 2004.
  55. Dearvvašvuoda- ja fuolahusdepartemeanta. *Demensplan 2025*. s.l.: Dearvvašvuoda- ja fuolahusdepartemeanta, 2020.
  56. NOU 2022: 5. *Myndighetenes håndtering av koronapandemien – del 2 – rapport fra Koronakommisjonen*. 2022.
  57. Dálkkádat- ja birasdepartemeanta. Meld. St. 26 (2022–2023) *Klima i endring – sammen for et klimarobust samfunn*. s.l.: Dálkkádat- ja birasdepartemeanta, 2023.
  58. Sámediggeráddi. *Sámediggediedáhus areála ja birrasa birra*. 2016.
  59. Nogga dutkanráddi forskningsråd. *Vedlegg til årsrapport 2022*. 2022.
  60. Koronakommišuvdna. *Myndighetenes håndtering av koronapandemien – del 2*. 2022. 2022:5.
  61. Olgoriikadepartemeanta. Regjeringen.no. *Prioriteringer for Norges lederskap i Arktisk råd*. [Internett] 28 Mars 2023. <https://www.regjeringen.no/no/aktuelt/prioriteringer-for-norges-lederskap-i-arktisk-rad/id2968499/#:~:text=Gjennom%20fire%20prioriterte%20tema%2C%20hav,et%20levende%20og%20b%C3%A6rekraftig%20Arktis>.
  62. Dearvvašvuoda- ja fuolahusdepartemeanta. *Program for helsesamarbeid i Arktis 2023 – 2025*. 2023.
  63. The Lancet (editorial). *The Lancet. Indigenous health: self-determination is key*. Volume 402, Issue 10400, P425, 2023.
  64. Lunde, E.S, Ramm, J. Sosial ulikhet i bruk av helsetjenester -2. Udekket behov for helsetjenester og forebyggende helseatferd. *Statistisk Sentralbyrå*. [Internett] Statistihkalaš Guovddášdoaimmahat, borgemánu 2. b. 2021/23. [Bájuhuvvon: oddajagimánu 8. b. 2024.] https://www.ssb.no/helse/helsetjenester/artikler/sosial-ulikhet-i-bruk-av-helsetjenester-2/_/attachment/inline/000f4984-ed11-42d3-b5cb-ba9f3ce43847:b350717-de363e3cfb2a08ad6e985e2f810e6ceac/RAPP2021-23_web.pdf.
  65. Hansen, K. L., & Sørli, T. Ethnic discrimination and psychological distress: a study of Sami and non-Sami populations in Norway. *Transcult Psychiatry*. 49, 2012, 1.
  66. *Máhttovuoddu stuorradiggediedáhussii*. s.l.: Álbmotdearvvašvuodainstituhtta, 2023.
-

Diŋgomis publikašuvnna

Departemeanttaid sihkkarvuoda- ja bálvalusorganisašuvdna
publikasjoner.dep.no
Telefovdna: 22 24 00 00

Publikašuvnnat leat maiddáí gávdnamis
www.regjeringen.no

Olggošgovva: Melkeveien

Deaddileapmi: Departemeanttaid sihkkarvuoda- ja
bálvalusorganisašuvdna – 03/2024

